



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΗΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΗ ΜΑΡΙΑΣ
ΑΜ. 293 ΕΤΟΣ ΕΓΓΡΑΦΗΣ 2013

ΜΕ ΤΙΤΛΟ

*Η πολύπλευρη κριτική στην κοινοβουλευτική κρίση
του ελληνικού Μεσοπολέμου*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

ΠΑΠΑΒΛΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΘΥΜΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2015

ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

1. ΠΑΠΑΒΛΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΘΥΜΗΣ

2. ΓΚΙΟΥΡΑΣ ΘΑΝΑΣΗΣ

3. ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΥ ΗΒΗ-ΑΓΓΕΛΙΚΗ

Ημερομηνία Αξιολόγησης:

Στη Νινέτ

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή, τον κύριο Παπαβλασόπουλο Ευθύμη, για την ουσιαστική συμβολή του στην παρούσα εργασία, τις κατευθυντήριες γραμμές και τον προσανατολισμό που μου έδωσε.

Επιπροσθέτως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής, τον κύριο Γκιούρα Θανάση και την κυρία Μαυρομούστακου Ήβη-Αγγελική για τις πολύτιμες υποδείξεις τους.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύζυγό μου Μανώλη και την κόρη μου Νινέτ για την αμέριστη συμπαράστασή τους, την κατανόηση και την υπομονή που επέδειξαν καθ'όλη τη διάρκεια αυτής της εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον συνάδελφο και φίλο μου Γιάννη για τη γόνιμη ανταλλαγή απόψεων και τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις μας σχετικά με την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή σσ. 8-13

Κεφάλαιο 1: Η κρίση του κοινοβουλευτισμού και ο εκφασισμός της κοινωνίας κατά τον Μεσοπόλεμο: Η ευρωπαϊκή περίπτωση σσ. 13-19

Κεφάλαιο 2: Κοινωνικοπολιτικοί μετασχηματισμοί και πολιτική κρίση κατά τον Μεσοπόλεμο: Το ελληνικό σύμπτωμα σσ. 20-27

Κεφάλαιο 3: Μορφές αστικής κυριαρχίας: Η ριζοσπαστική κριτική του Σεραφείμ Μάξιμου στον κοινοβουλευτισμό και τη δικτατορία σσ. 27-40

Κεφάλαιο 4: Οι μετασχηματισμοί στην πολιτική αντιπροσώπευση: Η μετριοπαθής κριτική του Αλέξανδρου Σβώλου στον κοινοβουλευτισμό του Μεσοπολέμου σσ. 41-52

Κεφάλαιο 5: Η σαγήνη του ολοκληρωτισμού: Η κριτική της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού από τους θεωρητικούς της μεταξικής δικτατορίας σσ. 52-63

Κεφάλαιο 6: Κοινοί τόποι και πολιτικοθεσμικά επίδικα της μεσοπολεμικής πολιτειολογικής σκέψης : Μια (συγ)κριτική σύνοψη σσ. 64-71

Επίλογος σσ. 71-74

Βιβλιογραφία

Ηλεκτρονικά άρθρα

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί διέρχονται μια βαθιά πολύπλευρη κρίση η οποία επηρεάζει, μεταξύ άλλων, τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των πολιτικών, των διανοούμενων, αλλά και των μαζών.

Η δημοκρατία παρουσιάζει παθογένειες και σοβαρές δυσλειτουργίες, τα θεμέλιά της αποδεικνύονται ευπαθή και πολλοί πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής εγκαταλείπουν σταδιακά τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές παραδοχές και τάσσονται απροκάλυπτα υπέρ άλλων πολιτικών συστημάτων διακυβέρνησης.

Τόσο οι φιλελεύθερες αξίες όσο και ο κοινοβουλευτισμός καταγγέλλονται ως παρωχημένες παραδοχές και καθίστανται αντικείμενα κριτικής. Κριτικής πολύπλευρης από τη δεξιά και την αριστερή διανόηση, από την πολιτική ηγεσία και από τον λαό. Παρ' όλες τις διαφωνίες που υπάρχουν σε επίπεδο ιδεολογικό, όλοι συμφωνούν στο ότι οι θεσμοί διέρχονται κρίση και γίνονται επικριτές τους. Άλλοι με τρόπο απόλυτο και ισοπεδωτικό, άλλοι με ήπιο τόνο και μετριοπάθεια.

Η παρούσα εργασία, αφού παρουσιάσει τις κρίσιμες όψεις της μεσοπολεμικής κρίσης σε ευρωπαϊκό και ελληνικό επίπεδο, θα επιχειρήσει να σταχυολογήσει επιλεκτικά την κριτική στον κοινοβουλευτισμό, εξετάζοντας συγκριτικά τα επιχειρήματα και τις προτάσεις σημαντικών εκπρόσωπων της ελληνικής πολιτειολογικής θεωρίας της περιόδου.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να διακρίνουμε σχηματικά δυο βασικές τάσεις. Η πρώτη, αντικοινοβουλευτική και αντιφιλελεύθερη, επεξεργάζεται εναλλακτικές λύσεις που θεμελιώνονται σε ριζοσπαστικές θεωρήσεις του δημοκρατικού ιδεώδους πέρα από τον θεσμικό ορίζοντα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η δεύτερη, αν και παραμένει τυπικά εντός του κοινοβουλευτικού πλαισίου και τις φιλελεύθερης δημοκρατίας, προτείνει το δραστικό μετασχηματισμό του κοινοβουλευτισμού με την εισαγωγή θεσμικών αντίβαρων ικανών να αντιμετωπίσουν τις εγγενείς παθογένειες του. Ως παραδείγματα της αντικοινοβουλευτικής τάσης εξετάζονται ο μαρξιστής Σεραφείμ Μάξιμος, ο οποίος ασκεί σκληρή και άτεγκτη κριτική στη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού ταυτίζοντάς τον με τη δικτατορία. Ανήκουν όμως και οι υπέρμαχοι της δικτατορίας του Μεταξά, οι οποίοι ωστόσο δεν ταυτίζουν τον κοινοβουλευτισμό με

τη δημοκρατία αφού θεωρούν ότι η δημοκρατία υφίσταται κάλλιστα και χωρίς κοινοβουλευτικούς θεσμούς.

Στη δεύτερη περίπτωση των μετριοπαθών δημοκρατών ανήκει ο Αλέξανδρος Σβώλος, του οποίου οι σκέψεις χαρακτηρίζονται από μετριοπάθεια και εστιάζουν στο κοινωνικό έλλειμμα της δημοκρατίας.

Το διακύβευμα για τον κάθε επικριτή είναι διαφορετικό ανάλογα με την ιδεολογική του αφετηρία, αλλά όλοι συμφωνούν στο ότι ο κοινοβουλευτισμός ευθύνεται για τα δεινά της κοινωνίας και ειδικότερα το κομματικό κράτος και οι μύθοι στους οποίους στηρίζεται, όπως αυτός της λαϊκής κυριαρχίας, της λαϊκής εκπροσώπησης, των δικαιωμάτων και των ελευθεριών. Επιπλέον, το ζήτημα της ηγεμονίας και της νομής της εξουσίας απασχολεί τους μελετητές, οι οποίοι επικεντρώνουν σε αυτά τα σημεία την κριτική τους, αλλά και τις προτάσεις τους.

Με αυτά τα κρίσιμα ζητήματα πρόκειται να ασχοληθεί η παρούσα μελέτη και να παρουσιάσει τους συλλογισμούς σημαντικών διανοούμενων της μεσοπολεμικής περιόδου.

SYNOPSIS

During the interwar period, both in Europe and Greece, parliamentary institutions are going through a deep multi-faceted crisis which affects, among other things, the ideological orientations of politicians, intellectuals and the masses.

Democracy shows serious pathologies and dysfunctions, its foundations are proved to be vulnerable and numerous protagonists of the political scene abandon gradually liberal and democratic assumptions and declare for other political governance systems openly.

Both liberal values and parliamentarism are denounced as obsolete assumptions and become objects of criticism. Objects of multifaceted criticism by the right and the left intelligentsia, the political leadership and the people. Despite all the differences that exist at the ideological level, everyone agrees that institutions are in crisis and they become their critics. Others, become critical in an absolute and devastating way and others adopting a mild attitude and moderation.

In this study, after presenting the critical aspects of the interwar crisis at European and Greek level, we will attempt to selectively glean criticisms of parliamentarism, examining

in a comparative way arguments and proposals of major representatives of the Greek theory of politics during the interwar period.

We could, therefore, distinguish schematically two key tendencies. The first tendency, unparliamentary and anti-liberal, elaborates alternatives based on radical visions of democratic ideals beyond the institutional horizon of parliamentary democracy. The second tendency, although it typically remains within the framework of parliamentarism and liberal democracy, proposes the active transformation of parliamentarism through the introduction of institutional counterweights capable of dealing with the inherent pathologies of parliamentarism.

As examples of the unparliamentary tendency, we will first study the case of the Marxist Seraphim Maximos, who sharply and rigidly criticizes the function of the parliamentary system by identifying it with dictatorship. In the first tendency also belong the supporters of the Metaxas dictatorship, who, however, do not identify the parliamentarism with democracy since they consider that democracy exists even without parliamentary institutions. In the second case of moderate democrats belongs Alexandros Svolos, whose thinking is characterized by moderation and focuses on the social deficit of democracy. The critical issue for each critic is different depending on their ideological starting-point, but all of them agree that parliamentarism is responsible for the suffering of society. In particular, they consider that the State of the parties is responsible for the social suffering, as well as the myths on which it relies, such as the myth of popular sovereignty, popular representation, rights and freedoms. Moreover, the critics are preoccupied with the question of hegemony and the distribution of power focusing their criticism and suggestions on these points.

This study is going to deal with these critical issues and present considerations of important intellectuals of the interwar period.

Βιογραφικό σημείωμα

Αναστασάκη Μαρία, εκπαιδευτικός δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (από 16/08/2007 έως σήμερα) Κλάδου ΠΕ05 Γαλλικής Φιλολογίας

- Πτυχιούχος Πανεπιστημίου Αθηνών-Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
- Πτυχιούχος Πανεπιστημίου Κρήτης-Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
- Πτυχιούχος Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου – Μεταπτυχιακή Ειδίκευση Καθηγητών Γαλλικής Γλώσσας

Εισαγωγή

Στην περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός βρέθηκε σε μια μεταβατική περίοδο γεμάτη αντιφάσεις, η οποία χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια και από την επιτακτική ανάγκη της εσωτερικής ανασυγκρότησης της χώρας και της αναζήτησης της ταυτότητάς της αφού είχαν δημιουργηθεί νέα κοινωνικοοικονομικά και δημογραφικά δεδομένα.

Η Ελλάδα οδηγήθηκε σε αδιέξοδο λόγω της πρωτοφανούς έκρηξης των κοινωνικών αντιθέσεων και των πολιτικών αντιφάσεων που προκαλούν εκτεταμένη κοινωνική εξαθλίωση, πολιτική αστάθεια και πολιτική ανωμαλία. Η πολιτική κρίση εκδηλώνεται με την αναστολή των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών και με τις μαζικές πολιτικές διώξεις, τα πραξικοπήματα, τις βραχύβιες κυβερνήσεις, τις δολοπλοκίες για την κατάληψη της εξουσίας, την κατάλυση της δημοκρατίας, την παλινόρθωση και, τέλος, την επιβολή της δικτατορίας.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την πολιτική κρίση κατά την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου μέσα από το πρίσμα της κριτικής που ασκήθηκε στους πολιτικούς θεσμούς. Η μεσοπολεμική περίοδος επιλέχθηκε αφού σημάδεψε ποικιλοτρόπως τη νεοελληνική κοινωνία και, ως εκ τούτου, η κατανόηση της περιόδου εκείνης συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας. Επιπροσθέτως, η ενασχόληση με την κριτική που ασκήθηκε από διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές και θεωρητικές αφετηρίες στη λειτουργία των θεσμών και ειδικότερα του κοινοβουλευτισμού της περιόδου -πράγμα που αποτελούσε κοινό τόπο κατά τον Μεσοπόλεμο- αναδεικνύει τα κρίσιμα κοινωνικοοικονομικά, ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα και φωτίζει τα αντίπαλα προγράμματα διαχείρισης ή και διευθέτησης της κρίσης.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον γεμάτο αντιφάσεις ελληνικό Μεσοπόλεμο, ο οποίος εκκινεί καθυστερημένα με τη μικρασιατική καταστροφή και συνεπώς τη συρρίκνωση της Μεγάλης Ιδέας και εκβάλλει στην είσοδο της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στόχος είναι να παρουσιαστεί η κριτική που ασκήθηκε στη λειτουργία των πολιτικών θεσμών μέσα σε ένα πλαίσιο ανασφάλειας και αστάθειας, όπου δεν είχαν εμπεδωθεί οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι αυταρχικές λύσεις γοήτευαν το μεγαλύτερο μέρος της

κοινωνίας, το οποίο είχε τάσεις συντηρητικές και αυταρχικές και διαπνεόταν από μικροαστική ιδεολογία¹. Η κριτική αφορούσε τόσο τον τρόπο νομής της εξουσίας στο πλαίσιο ενός κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος, όσο και τον ιδιαίτερο ρόλο της αστικής τάξης που με τις επιλογές της νόθευε την ούτως ή άλλως εύθραυστη δημοκρατία και τους συσχετισμούς δυνάμεων στο μεσοπολεμικό πολιτικό γίνεσθαι.

Η εν λόγω κριτική ασκήθηκε τόσο από την αριστερή διάνοηση όσο και από τους φιλελεύθερους ριζοσπάστες. Αναπτύχθηκε όμως και επιχειρηματολογία από εκπροσώπους της ακροδεξιάς, οι οποίοι ήδη είχαν προσχωρήσει στη σαγήνη του φασισμού.

Θα εστιάσουμε, λοιπόν, στις συμβολές δημοσιολόγων της περιόδου με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, των οποίων ο λόγος και οι στρατηγικές επιχειρήσαν να επηρεάσουν τις θεσμικές και πολιτικές εξελίξεις, καθώς και τους πολιτικούς προσανατολισμούς μιας κοινωνίας που βίωνε ριζικούς μετασχηματισμούς σε συνθήκες πολυπαραγοντικής και πολύμορφης κρίσης. Είναι προφανές ότι δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε μια εξαιρετικά πλούσια και αντιφατική συζήτηση, αλλά επιλέγουμε να σχολιάσουμε τους σημαντικότερους και αντιπροσωπευτικότερους, κατά την άποψη μας, «λόγους» για την κρίση και τα κρίσιμα διακυβεύματα, καθώς και τις «αναζητήσεις» για εναλλακτικούς τρόπους διακυβέρνησης, εναλλακτικά πολιτικά συστήματα ως διεξόδους στην κοινοβουλευτική κρίση όπως και εξισορροπητικά μέσα ενάντια στην αυθαιρεσία και στην κατάχρηση εξουσίας.

Στο πρώτο μέρος θα επιχειρηθεί να καταδειχθούν οι αντικειμενικοί εκείνοι όροι που ευνόησαν στην κατάλυση των πολιτικών θεσμών στην Ευρώπη προκαλώντας μια βαθιά κρίση. Στην Ευρώπη, η κρίση εμπιστοσύνης στον φιλελευθερισμό και στις αρχές που κληροδότησε στην κοινωνία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως μετά την Ύφεση του 1929, οδήγησε την αστική τάξη πρωτίστως (μεγαλοαστική και μικροαστική) στην προτίμηση της φασιστικής ιδεολογίας και του ολοκληρωτισμού ως εναλλακτικού μοντέλου διακυβέρνησης. Η προτίμηση στο φασισμό αποτελεί αντανάκλαση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ταξικής πάλης και της αγωνίας της αστικής τάξης για διατήρηση των προνομίων της και της καθεστηκυίας τάξης.

¹ Ρήγος Α., (1988), *Η Β΄ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, σ.σ. 174-175. Ο μελετητής τονίζει την κυριαρχία της μικροαστικής αντίληψης και των μικροαστικών στρωμάτων σε όλα τα επίπεδα του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο διάχυτος μικροαστισμός θεωρείται υπεύθυνος, τόσο για την ανυπαρξία κινήσεων κοινωνικής αμφισβήτησης, όσο και την έλλειψη ευρείας επίδρασης των ταξικών κομμάτων.

Στην ελληνική περίπτωση, της οποίας η σύντομη ανάλυση θα ακολουθήσει μετά την παρουσίαση του ευρωπαϊκού πλαισίου, η μεσοπολεμική κρίση παρουσιάζει κάποιες ιδιομορφίες που την καθιστούν ιδιότυπη περίπτωση, κυρίως σε ό,τι αφορά στην αποκρυστάλλωση της ταξικής συνείδησης των ελληνικών ταξικών στρωμάτων. Το γεγονός-ορόσημο για την πολιτική και κοινωνική κρίση στην Ελλάδα υπήρξε η Μικρασιατική τραγωδία, η οποία προκάλεσε ένα τεράστιο ιδεολογικό κενό στο σύστημα της πολιτικής κυριαρχίας και δυσεπίλυτα κοινωνικά προβλήματα που απειλούσαν τη σταθερότητα του κοινωνικοπολιτικού συστήματος και καθιστούσαν αναγκαία την πολυδιάστατη και συστηματική κρατική παρέμβαση. Ο εν λόγω παρεμβατισμός του κράτους και η διασταύρωση του με τα πελατειακά και κομματικά δίκτυα αποσκοπούσε, ανάμεσα στα άλλα, να ανασχέσει την πολιτική δυναμική και την κοινωνική χειραφέτηση των εξαρτημένων στρωμάτων. Επιπροσθέτως, η τεχνητή πόλωση, που ανατροφοδοτούνταν από τις επικαιροποιημένες εκδοχές του Εθνικού Διχασμού, συνέβαλε τα μέγιστα στον κοινοβουλευτικό μαρασμό και στην επιβολή λύσεων αντικοινοβουλευτικών και αντιδημοκρατικών που ευνοούσαν την αυταρχοποίηση της κοινωνίας. Στη συνάφεια αυτή ο συνασπισμός εξουσίας επέλεξε να θωρακιστεί επιβάλλοντας συντηρητικές και αυταρχικές λύσεις στο όνομα της κοινωνικής ασφάλειας και συνοχής, πριν προχωρήσει τελικά στην εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό επικαλούμενος το μύθο του «κομμουνιστικού κινδύνου» και της επιβολής.

Την πολιτική και κοινωνική κρίση αξιολόγησε από τη δική της σκοπιά η αριστερή-μαρξιστική διανόηση. Μαρξιστική κριτική της κρίσης αποτυπώνεται υποδειγματικά στις αναλύσεις του Σεραφείμ Μάξιμου², «μια εντελώς ξεχωριστή και κορυφαία περίπτωση μαρξιστή θεωρητικού»³. Ο Μάξιμος, με τη διεισδυτική και αυστηρή ματιά του, άσκησε κριτική, μεταξύ άλλων, στη λειτουργία και την κρίση των πολιτικών θεσμών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Το 1930 εξέδωσε το σημαντικό έργο του *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*; μια συστηματική ανίχνευση και ανάλυση, αλλά και άτεγκτη κριτική απέναντι στις πολιτικές,

² Ο Σεραφείμ Μάξιμος υπήρξε μέλος του ΚΚΕ από το 1923 και το 1926 βουλευτής του κόμματος. Ωστόσο, το 1927, παραιτήθηκε από μέλος του Π.Γ. του ΚΚΕ, το οποίο τον κατηγορήσε για υπονόμευση της δράσης του κόμματος. Το 1928 διαγράφηκε και επίσημα από την Κ.Ε. του κόμματος, πράγμα το οποίο τον συγκλόνησε και σημάδεψε τη μετέπειτα πορεία του. Συμμετείχε σε οργανωμένη πολιτική δράση έως το 1934 και εργαζόταν ως δημοσιογράφος. Πιο αναλυτικά, βλ. εισαγωγικά σχόλια Αξελού Λ. στο Μάξιμος, Σ., (1975), «*Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*;», Εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα

³Μηλιός, Γ., (1989), «Ο Μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφείμ Μάξιμος», σ.15, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=242&Itemid=29

οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική κοινωνία της εποχής του. Πρόκειται και μια βαθιά εξέταση της φύσης του κοινοβουλευτισμού και της δημοκρατίας γενικότερα, όπως και του ρόλου του κράτους και της βίας που αυτό ασκεί. Στο έργο αυτό υπάρχει και μια ερμηνεία του φασισμού σαν «δικτατορία του χρηματιστικού κεφαλαίου στην πιο αντιδραστική της μορφή» σύμφωνα με το εισαγωγικό σημείωμα του Λουκά Αξελού⁴. Στο έργο του Μάξιμου, μελετάται η εξέλιξη του νεώτερου καπιταλιστικού κράτους στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπως και η εξέλιξη της μεγάλης πολιτικής κρίσης αυτής της περιόδου. Τίθεται το ζήτημα διάκρισης μεταξύ κοινοβουλίου και δικτατορίας, τα οποία έφτασαν στο σημείο να ταυτίζονται αφού οι ιστορικές εξελίξεις εξάλειψαν τις όποιες διαφορές τους. Ο Μάξιμος ανήκει στους στοχαστές εκείνους που άσκησαν κριτική στον κοινοβουλευτισμό παράλληλα με τη δημοκρατία. Για τον Μάξιμο, λοιπόν, η κρίση του κοινοβουλευτισμού είναι πρωτίστως κρίση της αστικής δημοκρατίας που σε συνθήκες κοινωνικής πόλωσης διολισθαίνει σε αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης.

Για την αξιολόγηση δε των πολιτικών θεσμών από τη σοσιαλιστική διανόηση επελέγη η περίπτωση του Αλέξανδρου Σβώλου⁵. Ο Αλέξανδρος Σβώλος, από τους σημαντικότερους Έλληνες πολιτειολόγους και διανοούμενους του Μεσοπολέμου, στις πολιτειολογικές του αναζητήσεις ασχολήθηκε, ανάμεσα σε άλλα, με τη συνθετική ανάλυση του κράτους εμπλουτίζοντας τη με στοιχεία πολιτικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα⁶, υπερασπιζόμενος τον κοινωνικό χαρακτήρα που θα έπρεπε να έχει το κράτος. Επιπροσθέτως, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην κριτική θεώρηση του κράτους δικαίου, του κοινοβουλευτισμού, της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού όπως και των σχέσεων του κράτους με την κοινωνία. Στην κριτική του στους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας, διαφαίνονται οι ριζοσπαστικοί συλλογισμοί του, οι αντιφασιστικές και σοσιαλιστικές κατευθύνσεις του που εμπνέονται από τον γαλλικό

⁴ Αξελός, Λ. (1975): ΛΙΓΑ ΣΧΟΛΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ Η΄ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ:» στο Μάξιμος, Σ., (1975), (α΄ έκδοση 1930), *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα, σ. η΄

⁵ Για τη ζωή του Έλληνα συνταγματολόγου, βλ. Αγαλλοπούλου Π., (2009), «Βιογραφική Αναφορά», στο Αναστασιάδης, Γ. & Κασιμάτης, Γ. (Επιμ.) *Αλέξανδρος Σβώλος - ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (σσ. 35-41), Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Βλ. και την εισαγωγή του Πάσχου, Γ., στο (1981), *Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ. Σβώλου*, εκδ. Σάκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 11-20, όπου παρουσιάζεται η ασυνήθιστη περίπτωση του προοδευτικού επιστήμονα που απέκτησε κύρος και αναγνώριση, αλλά υπέστη και διώξεις οι οποίες είχαν μεγάλο συναισθηματικό κόστος γι' αυτόν. Καταδεικνύονται, συν τοις άλλοις, η ευρύτητα του πνεύματός του, η πολυσχιδής προσωπικότητά του, το πολυδιάστατο έργο του ως ακαδημαϊκού και πολιτικού, αλλά και η μετριοπάθεια στις αναλύσεις του.

⁶ Πάσχος, Γ., (1988), «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35: Α. Ι. Σβώλος, Η. Ι. Κυριακόπουλος, Δ. Σ. Βεζανής», σ. 350, σε Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. -Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ) *BENIZELISMOS ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ*, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο

μεταρρυθμιστικό συνδικαλισμό⁷, η μετριοπάθειά του και η τάση για σχετικοποίηση των εννοιών. Ορισμένα σημεία της πολιτειολογικής του σκέψης που αφορούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας θα εξετασθούν μέσα από το σπουδαίο θεωρητικό του έργο *Το Νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, το οποίο αφορά στο Σύνταγμα του 1927 (το *Νέον Σύνταγμα* για τότε) και στη λειτουργία της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας και εκδόθηκε το 1928. Η άλλη πηγή είναι ο εναρκτήριο λόγος του Σβώλου *Προβλήματα της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας* που εκφωνήθηκε το 1929 ως τακτικού καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε αυτόν τον λόγο ο συνταγματολόγος επικεντρώνει την κριτική του στην κοινοβουλευτική δημοκρατία της εποχής του και κυρίως σε ποικίλα οργανωτικά ζητήματα που την αφορούν. Δεν θέτει υπό αμφισβήτηση όμως το δημοκρατικό πολίτευμα. Αντιθέτως, ο Σβώλος είναι βαθιά δημοκράτης και προτείνει μέσα αντιμετώπισης της κρίσης.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η κριτική στους θεσμούς του Μεσοπολέμου και να υπάρξει μια σφαιρική προσέγγιση, κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστεί και η θεώρηση της φασιστικής διανόησης, η οποία προπαγάνδιζε υπέρ του δικτατορικού καθεστώτος τασσόμενη κατά των κοινοβουλευτικών θεσμών και της δημοκρατίας. Θα παρουσιαστεί η ανάλυση των καθηγητών Συνταγματικού Δικαίου Κούμαρου και Μαντζούφα, των θεωρητικών και αναλυτών του μεταξικού καθεστώτος, οι οποίοι δημοσίευαν «επιστημονικά» άρθρα κυρίως στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος* που κυκλοφορούσε κατά την μεταξική περίοδο ως ιδεολογικό όργανο του δικτατορικού καθεστώτος (όπως εξάλλου υποδηλώνει και ο τίτλος του). Οι εν λόγω αναλυτές συμπεριλαμβάνονταν μεταξύ των μελών της επιτροπής συντάξεως του περιοδικού με σκοπό τον καλύτερο έλεγχο του ιδεολογικού προσανατολισμού του και είχαν ταυτιστεί απόλυτα με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, τη βιαιότητα και τον αυταρχισμό που προωθούσε.

Στο 11^ο τεύχος του εν λόγω περιοδικού που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1938, οι Κούμαρος και Μαντζούφας δημοσίευσαν ένα άρθρο με τίτλο «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου κράτους», το οποίο θα αποτελέσει την πρωτογενή πηγή ανάλυσης της παρούσας εργασίας. Σε αυτό το άρθρο, οι προπαγανδιστικές απόψεις και αναλύσεις υπέρ του μεταξικού καθεστώτος και κατά του κοινοβουλευτικού συστήματος και της δημοκρατικής αρχής είναι διάχυτες και είναι εμφανής η

⁷ Πάσχος, Γ., (1981), *Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ.Σβώλου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 45

προσπάθεια που καταβάλλεται, μέσω της προπαγάνδας και της απαξίωσης των θεσμών, προκειμένου να πεισθούν οι αναγνώστες για την αναγκαιότητα του δικτατορικού καθεστώτος ώστε η κοινωνία να ζει με ασφάλεια και ευημερία, όπως υποστήριζαν. Προφανώς οι αναλυτές αυτοί ισοπεδώνουν τον κοινοβουλευτικό θεσμό και το δημοκρατικό πολίτευμα και τάσσονται υπέρ της κατάργησής τους.

Μετά από την παρουσίαση αυτών των αναλύσεων, θα συναχθούν ορισμένα συμπεράσματα για τους συλλογισμούς και την κριτική προσέγγιση των εξεταζόμενων θεωρητικών. Θα ανιχνευθούν, με αυτόν τον τρόπο, ενδεχόμενες αγκιστείες μεταξύ των διαφορετικών ιδεολογικά διανοούμενων που ως κοινό σημείο είχαν αναμφισβήτητα την κριτική της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών της εποχής τους και των θεμελίων της δημοκρατίας.

Κεφάλαιο 1: Η κρίση του κοινοβουλευτισμού και ο εκφασισμός της κοινωνίας κατά τον Μεσοπόλεμο: Η ευρωπαϊκή περίπτωση

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, τα καθεστώτα που προέκυψαν στα ανεξάρτητα κράτη στην Ευρώπη (εκτός από τη Σοβιετική Ένωση ή ΕΣΣΔ μετά το 1923) ήταν εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά κοινοβουλευτικά καθεστώτα⁸, όπου επικρατούσαν οι φιλελεύθεροι πολιτικοί θεσμοί και αξίες. Μεταξύ άλλων, η πίστη στην ορθολογικότητα, στην πρόοδο και στην ανάπτυξη, η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών, ο συνταγματικός τρόπος διακυβέρνησης και ο κοινοβουλευτισμός αποτελούσαν παραδοχές, τις οποίες τα φιλελεύθερα καθεστώτα περιέβαλλαν με εμπιστοσύνη.

Εντούτοις, η Ευρώπη βρέθηκε σε μια μεταβατική περίοδο αφού οι κοινωνικοοικονομικές και ψυχολογικές συνέπειες του πολέμου επηρέασαν όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η κρίση που προέκυψε με τον πόλεμο και συνεχίστηκε και μεταπολεμικά ήταν, ανάμεσα σε άλλα, ιδεολογικοπολιτικής φύσεως και αφορούσε στην κρίση αξιών και την έντονη αμφισβήτηση του αστικού-φιλελεύθερου πολιτεύματος. Υπήρξε, δηλαδή, αμφισβήτηση των προπολεμικών αξιών και δοξασιών με συνέπεια την κρίση του φιλελευθερισμού και του κοινοβουλευτισμού και την επακόλουθη δημιουργία πρόσφορου εδάφους για την επιβολή ολοκληρωτικών καθεστώτων, κυρίως σε χώρες της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης που δεν

⁸ Hobsbawm, E., (2006), *Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, 9^η έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 147

είχαν δημοκρατική παράδοση και όπου δεν είχαν εμπεδωθεί οι φιλελεύθερες αξίες.

Ο πολιτικός φιλελευθερισμός άρχισε να οπισθοδρομεί και τελικά κατέρρευσε εξαιτίας των αντιφιλελεύθερων και αντιδραστικών δυνάμεων της Δεξιάς, οι οποίες ήταν εχθρικές, όχι μόνο απέναντι στις κοινωνικές διεκδικήσεις του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος, αλλά και στους φιλελεύθερους πολιτικούς θεσμούς. Η Δεξιά μάλιστα «αντιπροσώπευε όχι απλώς κίνδυνο για τη συνταγματική και αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση, αλλά μια ιδεολογική απειλή για τον ίδιο το φιλελεύθερο πολιτισμό, καθώς και ένα δυνάμει παγκόσμιο κίνημα»⁹, τον φασισμό, ο οποίος ευνοήθηκε από ποικίλους παράγοντες¹⁰.

Οι δυνάμεις αυτές της Δεξιάς ήταν αυταρχικές, συντηρητικές και εθνικιστικές, ξενοφοβικές και ρατσιστικές, αντιδημοκρατικές και αντεπαναστατικές, κυρίως λόγω της ταπείνωσης που ένιωθαν από τις συνθήκες ειρήνης, όπως και των τραυματικών εμπειριών του πολέμου -οι οποίες αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για επιθετική και επικίνδυνη ρητορεία και συμπεριφορά- αλλά και λόγω της ανόδου και της εξάπλωσης του Μπολσεβικισμού. Απευθύνονταν στις μάζες προκειμένου να τις προσελκύσουν με τη δημαγωγία τους και τον γεμάτο προκαταλήψεις λόγο τους, ο οποίος χαρακτηριζόταν από τη νοσταλγία του παρελθόντος και της παλαιάς τάξης πραγμάτων, από το μίσος απέναντι στις αρχές του Διαφωτισμού, στη Γαλλική Επανάσταση και στις αξίες που κληροδότησε, αλλά και την εχθρότητα απέναντι στον «άθεο κομμουνισμό»¹¹.

Η δυναμική κινητοποίηση της εργατικής τάξης, η αύξηση της δυνάμεις της που αποτελούσε, σύμφωνα με την επίσημη ρητορεία, απειλή για την κοινωνική τάξη και συνοχή και η εμπιστοσύνη στην επαναστατικότητά της αποτελούσαν αίτια της βίαιης αντίδρασης και του ριζοσπαστισμού της Δεξιάς που εκδηλώθηκε, όπως επισημαίνει ο Hobsbawm, όχι ενάντια στον ίδιο τον Μπολσεβικισμό, αλλά ενάντια στην οργανωμένη εργατική τάξη¹². Όπως παρατηρεί και ο Πουλαντζάς σχετικά με τη διαδικασία εκφασισμού, αυτή αντιστοιχεί «σε μια επιθετική φάση του εργατικού κινήματος και σε μια ανάλογη αμυντική της αστικής τάξης»¹³. Ο φασισμός θεωρείται ως «αντεπανάσταση», ως «αυτόματη δηλαδή και άμεση απάντηση στην “επανάσταση”»¹⁴.

⁹ Ibid., σ.149

¹⁰ Βλ. παρακάτω στο παρόν κεφάλαιο

¹¹ Hobsbawm, E., (2006), *ibid*, σ. 152

¹² Ibid., σ.165

¹³ Πουλαντζάς, Ν., (2006), *Φασισμός και Δικτατορία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 53

¹⁴ Ibid.

Ο θρίαμβος του Χίτλερ το 1933 έδωσε στον φασισμό διαστάσεις γενικού κινήματος¹⁵ και τα χαρακτηριστικά του φασισμού -αντιφιλελευθερισμός, αντικομμουνισμός, εθνικισμός, αντεπανασταστική ρητορεία, ανάγκη για κοινωνική μεταβολή και έμφαση στις παραδοσιακές αξίες- είχαν ιδιαίτερα σημαντική απήχηση στις μάζες.

Οι αδρανείς έως τότε συντηρητικές και φασιστικές δυνάμεις της Δεξιάς κινητοποιήθηκαν απειλώντας σοβαρά το φιλελεύθερο οικοδόμημα αφού με αυτές σηματοδοτήθηκε η έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού (και όχι οι απαρχές του φασισμού με τη δήθεν γένεση των φασιστικών οργανώσεων εφόσον αυτές προϋπήρχαν)¹⁶. Μετά την «κατάρρευση των παλαιών καθεστώτων και των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων καθώς και του μηχανισμού ισχύος, επιρροής και ηγεμονίας που διέθεταν»¹⁷, οι δυνάμεις της Δεξιάς άδραξαν την ευκαιρία να επιβληθούν.

Λόγου χάρη, συντηρητικά στοιχεία που εμπνέονταν από τη βία και τις πολεμικές αρχές, όπως στρατιώτες βετεράνοι της μεσοαστικής και μικροαστικής κυρίως τάξης που νοσταλγούσαν τον πόλεμο και αναζητούσαν μια ευκαιρία για να επιδείξουν την ισχύ τους και τον ηρωισμό τους, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη «μυθολογία των ρίζοσπαστικών κινήματων της Δεξιάς» αποτελώντας τη «φυσιολογική δεξαμενή στρατολόγησης»¹⁸ της Δεξιάς.

Γενικά, οι μάζες που δεν είχαν προσανατολισμό και που αισθάνονταν έντονη απογοήτευση και δυσαρέσκεια, αλλά και απελπισία με την έκβαση του πολέμου, όπως παραδοσιακές ελίτ προσκολλημένες στο παλιό status quo, έδωσαν την υποστήριξή τους στον φασισμό και τον βοήθησαν στην αναρρίχηση στην εξουσία με «συνταγματικό» τρόπο¹⁹ και δημόσια νομιμοποίηση, όπως στην Ιταλία και στη Γερμανία²⁰.

Σχετικά με την ταξική δομή της Ευρώπης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτή υπέστη σοβαρές αλλαγές που επηρέασαν τον ιδεολογικό προσανατολισμό των κοινωνικών τάξεων. Οι τάξεις υπέστησαν μεταβολές και πολυάριθμα μέλη τους στράφηκαν σε ακραία πολιτικά κινήματα (όπως, λόγου χάρη, νεαροί φοιτητές της μεσοαστικής τάξης που εντάχθηκαν σε φασιστικές οργανώσεις ή ακόμη βετεράνοι πολέμου που δεν μπορούσαν μεταπολεμικά να ενσωματωθούν στην κοινωνία και στην αγορά εργασίας).

¹⁵ Hobsbawm, E., *ibid.*, σ.154

¹⁶ Πουλαντζάς, Ν., *ibid.*, σ. 73

¹⁷ Hobsbawm, E., *ibid.*, σ.166

¹⁸ *Ibid.*, σ. 165

¹⁹ *Ibid.*, σ. 167

²⁰ Hobsbawm, E., *ibid.*, σ.161

Αλλά και οι αστοί υπέστησαν επιπτώσεις, όχι μόνο οικονομικές, αλλά και ηθικές-ψυχολογικές, αφού η αστική τάξη χρεοκόπησε λόγω του πολέμου και οι υποσχέσεις για πρόοδο, ειρήνη και ευημερία διαψεύστηκαν. Η εμπιστοσύνη στις αξίες της προόδου και της ανάπτυξης υποκαταστάθηκε από την απογοήτευση των αστών, οι οποίοι αισθάνονταν τη ρήξη με τις αξίες και τις προσδοκίες του παρελθόντος συνειδητοποιώντας το μέγεθος της καταστροφής που είχαν υποστεί. Η εν λόγω κοινωνική τάξη διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στον μαρασμό των κοινοβουλευτικών θεσμών και στη δημιουργία των συνθηκών εκείνων που ευνόησαν τον ολοκληρωτισμό. Μέσω της φασιστικής και ναζιστικής ιδεολογίας, η αστική τάξη εξέφρασε την «αντεπαναστατική» απόγνωση της και τον πανικό της²¹. Η αστική τάξη εντούτοις (και κυρίως το μεγάλο κεφάλαιο) ήταν αυτή που κυριάρχησε σε όλη τη διάρκεια του εκφασισμού της κοινωνίας, αλλά και κατά την περίοδο του φασισμού, αφού με ευκολία συνεργάστηκε με τους φασίστες ηγέτες, εφόσον αυτοί φρόντισαν να εξυπηρετούν τα συμφέροντά της και να τη μεταχειρίζονται προνομιακά.

Επιπλέον, ο φασισμός, και ειδικότερα «ο εθνικοσοσιαλισμός, ήταν το κίνημα και η ιδεολογία της μικροαστικής τάξης που βρισκόταν σε κατάσταση πανικού»²². Ο Τρότσκι, αναφερόμενος στην προσκολλημένη στο φασισμό μικροαστική τάξη, τη χαρακτηρίζει «ανθρώπινη σκόνη», η οποία «στερούνταν την ικανότητα των εργατών για αυτοοργάνωση και παρέμενε “άμορφη και κατακερματισμένη”»²³.

Ο κοινωνικός εκφασισμός εντάθηκε με την Ύφεση του 1929, η οποία δημιούργησε πλήγμα ποικίλης φύσεως -πολιτικής, οικονομικής, ψυχολογικής- προκαλώντας συγχρόνως κι ένα ιδεολογικό κενό λόγω της απογοήτευσης από τον αστικό φιλελευθερισμό και την επακόλουθη χρεοκοπία του. Ο φιλελευθερισμός δεν μπορούσε πλέον να εμπνεύσει εμπιστοσύνη και να δημιουργήσει συνθήκες προόδου και ευημερίας δεδομένου ότι θεωρούνταν υπεύθυνος, τόσο για την πρόκληση του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου όσο και για την ανθρώπινη δυστυχία και ανέχεια²⁴. Επομένως, η αναζήτηση βιώσιμων εναλλακτικών πολιτικών λύσεων κρινόταν αναγκαία προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ιδεολογικό κενό και το όποιο αδιέξοδο είχε προκληθεί από τον φιλελευθερισμό, όπως υποστηριζόταν επισήμως.

²¹ Τσακαλογιάννης, Π., (2008), *Σύγχρονη ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βασιλίλη στον 21ο αιώνα*, β΄ τόμος, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα, σ. 237

²² Ibid, σ. 237

²³ ibid., σ. 237-238

²⁴ Ibid., σ. 229

Το ιδεολογικό κενό θα μπορούσαν να καλύψουν το σοβιετικό μοντέλο ή ο φασισμός που ασκούσαν έλξη στους απογοητευμένους από τον φιλελευθερισμό αφού συνειδητοποίησαν τα σαθρά θεμέλια αυτού του τελευταίου και τις παρωχημένες αξίες του. Δημιουργήθηκε, με αυτόν τον τρόπο, μια πόλωση ταξικού και κοινωνικού χαρακτήρα που προσέλαβε «μορφή εμφυλίου πολέμου»²⁵ σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή της Ισπανίας.

Όσοι τάχθηκαν με το καθεστώς της Σοβιετικής Ένωσης το θεώρησαν ως μια βιώσιμη εναλλακτική λύση στον χρεοκοπημένο καπιταλισμό που είχε προκαλέσει οικονομικές ανισότητες και άναρχη καπιταλιστική παραγωγή²⁶. Γοητεύτηκαν από τις απόψεις περί σάπιου καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο θα κατέρρεε σύντομα ενώ θα εξελισσόταν σε ένα ακόμη πιο επιθετικό σύστημα. Προσπάθησαν, μέσω πολιτικών φορέων που συγκροτούσαν, να αναχαιτίσουν την επιθετικότητα και τον συντηρητισμό των φασιστικών και αυταρχικών δυνάμεων της Δεξιάς, οι οποίες επιθυμούσαν, όπως διατείνονταν, να προστατεύσουν την κοινωνική ευταξία μέσω της βίας και της προπαγάνδας.

Ο άλλος πόλος έλξης ήταν ο φασισμός, ο οποίος στηριζόταν σε ρατσιστικές, ιμπεριαλιστικές και «κοινωνικοδαρβινιστικές θεωρίες περί της επικράτησης της ισχυρότερης φυλής»²⁷.

Ο φασισμός, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, τοποθετείται στο «ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού» και «αντιστοιχεί σε μια πολιτική κρίση»²⁸, η οποία καταλήγει σε «μια ιδιαίτερη μορφή καθεστώτος του καπιταλιστικού *Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης*»²⁹. Συν τοις άλλοις, η πολιτική αυτή κρίση αντανακλά ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης, οφείλεται δηλαδή σε μια «ιδιαίτερη συγκυρία της ταξικής πάλης»³⁰, η οποία συνεπάγεται θεσμική κρίση³¹. Ο φασισμός αποτελεί «μια οριακή μορφή καθεστώτος καπιταλιστικού κράτους»³² αφού δεν είναι αποκομμένος από το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, αλλά αναπτύσσεται στο πλαίσιο της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, λόγω της πολιτικής κρίσης που εκδηλώνεται. Σε αυτό το σημείο συνίσταται η ιδιομορφία του.

²⁵ Ibid., σ. 233

²⁶ Τσακαλογιάννης, Π., (2008), *Σύγχρονη ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βασίλλη στον 21ο αιώνα*, β' τόμος, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα, σ. 203-204

²⁷ Ibid., σ. 175

²⁸ Πουλαντζάς, Ν., *ibid.*, σ. 11

²⁹ Ibid, σ. 10

³⁰ Ibid, σ. 64

³¹ Ibid., σ.70

³² Ibid., σ. 63

Εξάλλου, η «διαδικασία περάσματος από την αστική δικτατορία στις ανοιχτές μορφές καταπίεσης αποτελεί την ουσία της αστικής δημοκρατίας»³³ και το εν λόγω πέραςμα από τη δημοκρατία στο φασισμό γίνεται αβίαστα αφού ο φασισμός δεν αποτελεί καινούριο καθεστώς, αλλά μια αλλαγή της μορφής που λαμβάνει το κράτος³⁴ μια που αποτελεί συνέχεια της δικτατορίας της αστικής τάξης. Πραγματοποιείται, δηλαδή, «μετάβαση από το φιλελεύθερο πολίτευμα του ανταγωνιστικού καπιταλισμού στη μορφή του παρεμβατικού κράτους, του κράτους του μονοπωλιακού καπιταλισμού»³⁵, ενώ προσβάλλεται και ο δεσμός της εκπροσώπησης μέσω μιας πολιτικής αναδιοργάνωσης, όπου τα πολιτικά κόμματα αντικαθίστανται από ποικίλες ομάδες πίεσης που φτάνουν ως τη συγκρότηση αφανών παρακρατικών δικτύων. Με την αντικατάσταση των κομμάτων διαρρηγνύονται οι δεσμοί μεταξύ εκπροσώπων και εκπροσωπούμενων προκαλώντας ανισορροπία μεταξύ «τυπικής και πραγματικής εξουσίας»³⁶ κι επομένως, μια βαθιά πολιτική κρίση. Η πολιτική κρίση αφορά ολόκληρο τον κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή τις κοινωνικές τάξεις, το εσωτερικό αυτών των τάξεων λόγω των υφιστάμενων αντιφάσεων και τις σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων.

Ο φασισμός προβάλλεται ως ο αναγκαίος μεσολαβητής «για την επανασταθεροποίηση της πολιτικής κυριαρχίας και της ηγεμονίας»³⁷ και, μετά την κατάκτηση της εξουσίας, αποκτά μια σχετική αυτονομία απέναντι στο άρχον συγκρότημα και το μονοπωλιακό κεφάλαιο³⁸. Το δε μονοπωλιακό κεφάλαιο εκτοπίζει τη μικροαστική τάξη -η οποία είχε αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με τον φασισμό και κατείχε δεσπόζουσα θέση μέσα στον κρατικό μηχανισμό- εδραιώνοντας την κυριαρχία του. Συν τοις άλλοις, αποτελεί σημαντικότατο έρεισμα για το φασιστικό κόμμα, το οποίο υποστηρίζεται από τις λαϊκές μάζες αποκτώντας με αυτόν τον τρόπο χαρακτήρα μαζικού κόμματος.

Με τα νέα μαζικά πολιτικά κόμματα που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη δόθηκε η ευκαιρία στις μάζες, που ήταν αποκλεισμένες από την ενεργό πολιτική ζωή λόγω της οπισθοδρομικότητας της αστικής τάξης, να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πολιτική ζωή. Τα μεσαία και κατώτερα στρώματα έδωσαν τη στήριξή τους στο

³³ Ibid.

³⁴ Ibid, σ. 72

³⁵ Ibid, σ. 81

³⁶ Ibid, σ. 82

³⁷ Ibid, σ. 95

³⁸ Ibid, σ. 94

φασισμό αποτελώντας τον πυρήνα του και νομιμοποιώντας τον ταυτόχρονα συντελώντας στον εκφασισμό της κοινωνίας.

Όπως υποστήριζε ο Δημητρώφ στο 7^ο Συνέδριο της Διεθνούς, «ο φασισμός συνήθως φτάνει στην εξουσία μέσα από μια αμοιβαία και συχνά σφοδρή πάλη εναντίον των παλαιών αστικών κομμάτων»,³⁹ αφού έχει προηγηθεί μια «προετοιμασία» για τον εκφασισμό της κοινωνίας μέσα από σειρά αντιδραστικών μέτρων που λαμβάνουν οι αστικές κυβερνήσεις συντελώντας έτσι αποφασιστικά στην επικράτηση του φασισμού. Στο πρώτο του στάδιο, ο έντονος και περίπλοκος ταξικός χαρακτήρας οφείλεται στο διφορούμενο χαρακτήρα του λαϊκού ερείσματος «από τον οποίο επωφελείται ο φασισμός τη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία»⁴⁰.

Επιπροσθέτως, ευνοϊκές συνθήκες για την άνοδο του φασισμού δημιουργεί και η κρίση της άρχουσας ιδεολογίας, της επικρατούσας, δηλαδή, ιδεολογίας στους κόλπους των κυρίαρχων τάξεων, η οποία αμφισβητείται από τις καταπιεζόμενες λαϊκές μάζες. Η δεσπύουσα ιδεολογία μπορούσε να κρατά τις μάζες υποτελείς και να τις εκμεταλλεύεται, αλλά όχι πια. Ωστόσο, η κρίση δεν αφορά μόνο στην άρχουσα ιδεολογία, αλλά και την ιδεολογία «της βασικής κυριαρχούμενης δύναμης», δηλαδή, της μαρξιστικής (και όχι της εργατικής ιδεολογίας)⁴¹. Σημαντική συνέπεια της εν λόγω ιδεολογικής κρίσης αποτελεί η προαναφερθείσα «ρήξη του δεσμού εκπροσωπούντες-εκπροσωπούμενοι»⁴² και η οργανωτική αποτυχία των πολιτικών κομμάτων. Επιπρόσθετη συνέπεια αποτελεί και η στροφή των ιδεολόγων αστών -«της κάστας των εντεταλμένων “αξιωματούχων της ιδεολογίας”»⁴³ - προς τον φασισμό παροτρύνοντας τις μάζες προς αυτόν με ριζοσπαστικό και άμεσο τρόπο, ασκώντας, παράλληλα, δριμεία κριτική ενάντια στα κόμματα, στην παραδοσιακή αστική ιδεολογία και στους εκπροσώπους της⁴⁴.

³⁹ Σε Πουλαντζάς, Ν., *ibid*, σ. 73

⁴⁰ *Ibid*, σ. 74

⁴¹ *Ibid*, σ. 74

⁴² *Ibid.*, σ.85

⁴³ *Ibid*.

⁴⁴ *Ibid*.

Κεφάλαιο 2: Κοινωνικοπολιτικοί μετασχηματισμοί και πολιτική κρίση κατά τον Μεσοπόλεμο: Το ελληνικό σύμπτωμα

Η σύντομη ανάλυση που επιχειρήθηκε παραπάνω των συνθηκών που συνετέλεσαν στην κατάρρευση του φιλελευθερισμού και των κοινοβουλευτικών θεσμών στην Ευρώπη κρίνεται αναγκαία για τη βαθύτερη κατανόηση του τρόπου διαμόρφωσης του πλαισίου εκείνου μέσα στο οποίο συντελέστηκαν οι ποικίλες κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις που προκάλεσαν νέα δεδομένα για την ελληνική περίπτωση.

Αναμφισβήτητα, η περίπτωση της Ελλάδας δεν μπορεί να ειπωθεί αποκομμένη από το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Εντούτοις, παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες που την καθιστούν ιδιότυπη ειδικά όσον αφορά στη διαμόρφωση των ταξικών κατηγοριών που διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο για την κοινοβουλευτική κρίση. Υπήρξε μια καθυστέρηση στην αποκρυστάλλωση της ταξικής συνείδησης για όλα τα κοινωνικά στρώματα και το γεγονός αυτό ήταν πολυπαραγοντικό.

Κατ' αρχάς, η βαθιά απογοήτευση λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής, προκάλεσε απάθεια στις μάζες και απελπισία⁴⁵ ενώ ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν και οι συνθήκες εκείνες που διαμόρφωσαν ένα ιδιότυπο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι⁴⁶.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και κυρίως μετά την Μικρασιατική καταστροφή, σε συνδυασμό με την Ύφεση του 1929, διαμορφώθηκαν ιδιαίτερα πειστικές συνθήκες και νέα δεδομένα που επέβαλαν τον κρατικό παρεμβατισμό και προστατευτισμό. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τροχοπέδη στην ιδεολογική αποκρυστάλλωση των κοινωνικών στρωμάτων μια και αυτά παρέμειναν προσδεμένα στον κρατικό μηχανισμό και τις πελατειακές σχέσεις. Ενώ είχαν δημιουργηθεί οι όροι εκείνοι που θα προκαλούσαν ακόμη και μια λαϊκή επανάσταση, ωστόσο δεν υπήρξαν ουσιαστικές διεκδικήσεις ή ριζοσπαστικά κινήματα αμφισβήτησης⁴⁷ παρόλο που στην Ευρώπη εκφράστηκε η ανάγκη για νέες μορφές κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης⁴⁸. Τα κοινωνικά στρώματα της νεοελληνικής κοινωνίας δεν απέκτησαν από την αρχή της περιόδου του Μεσοπολέμου ταξική συνείδηση λόγω ποικίλων παραγόντων. Παρέμειναν στο επίπεδο των κοινωνικών στρωματώσεων, δηλαδή των ατελών ταξικών

⁴⁵ Ρήγος, Α., (1988), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 17

⁴⁶ Ibid., σ. 18

⁴⁷ Για περαιτέρω ανάλυση των όρων για κοινωνική μεταβολή βλ. Ρήγου Α., *ibid.* σ. 122-123,

⁴⁸ Ρήγος, Α., σ. 122

σχηματισμών⁴⁹, που δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν την δύναμη εκείνη που θα αθούσε στη διαμόρφωση μιας ταξικής κοινωνίας μέσω της πάλης των τάξεων.

Οι κοινωνικές τάξεις διαμορφώθηκαν αργά και σταδιακά, χωρίς να ακολουθούν τις αντιφάσεις που επικρατούσαν στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο (όπως αυτή, λόγω χάρη, μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης). Η ελληνική αστική τάξη αποτελούνταν, αφενός, από τους αστούς μεταπράτες της διασποράς που λειτουργούσαν ως μεσάζοντες του ξένου κεφαλαίου παρουσιάζοντας μια ιδιαίτερη πρόσδεση με αυτό και δρούσαν κυρίως στο εξωτερικό και, αφετέρου, από την εθνική αστική τάξη που δρούσε εντός των ορίων του ελληνικού κράτους. Η διάκριση μεταξύ των δύο τύπων αστικής τάξης έχει σημασία για την κατανόηση όχι μόνο του οικονομικού επιπέδου, αλλά και του ιδεολογικοπολιτικού, αφού, παραδείγματος χάριν, μετά το κίνημα του 1909 ξεκινά η ενσωμάτωση της αστικής μεταπρατικής τάξης που πρέπει να παρακάμψει τα «τζάκια» και να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στην ελληνική κοινωνία, οικονομία και πολιτική.

Η δημιουργία βιομηχανίας στην Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνέβαλε αποφασιστικά και στη δημιουργία των κοινωνικών τάξεων, κυρίως της αστικής και της εργατικής, οι οποίες δημιουργούνται την ίδια ιστορική περίοδο στην Ελλάδα χωρίς να έχουν προηγηθεί διεργασίες για την ταξική συνειδητοποίησή τους, ενώ, ταυτόχρονα, το πελατειακό δίκτυο του κρατικού μηχανισμού εμποδίζει την συνειδητοποίηση εκ μέρους των τάξεων της ταξικής τους ταυτότητας.

Μπορεί η Οκτωβριανή επανάσταση να επηρέασε την οργανωτική προσπάθεια της εργατικής τάξης και η επαφή της με τη Β΄ Διεθνή να διεύρυνε τους ορίζοντές της, ωστόσο ποικίλοι παράγοντες καθυστέρησαν την ταξική της συνειδητοποίηση, όπως η διασπορά της σε χιλιάδες επιχειρήσεις και η προσωρινότητα των εργατικών επαγγελμάτων⁵⁰. Περαιτέρω, διάφορα αρνητικά φαινόμενα που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία, όπως ο εργατοπατερισμός, «ο συνακόλουθος πατερναλιστικός συνδικαλισμός, ο καιροσκοπισμός, οι μικροαστικές φιλοδοξίες»⁵¹, αλλά και σημαντικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που προκύπτουν μετά την μικρασιατική τραγωδία, εμποδίζουν την ταξική αποκρυστάλλωση και εντείνουν την κοινωνική κρίση.

Η εργατική τάξη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20 παραμένει στο περιθώριο

⁴⁹ Ibid., σ. 128

⁵⁰ Ρήγος, Α., *ibid.*, σ.142

⁵¹ Ibid., σ.136

και παρουσιάζει αδυναμία πολιτικής οργάνωσης και μαζικοποίησης του κινήματός της. Οι πρόσφυγες που θα καταφτάσουν στην Ελλάδα το 1922 και θα ενσωματωθούν στο εργατικό δυναμικό της χώρας θα χρειαστεί να μετατραπούν ιδεολογικά σε εργάτες⁵² για να δώσουν ώθηση και μαζικότητα στο εργατικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '30, τότε που το καπιταλιστικό σύστημα αντιμετωπίζει μια ιδιαίτερα σοβαρή κρίση διεθνώς. Η εργατική τάξη θα συντελέσει στο ξεπέραςμα του αστικού διχασμού βενιζελικών-αντιβενιζελικών, «προβάλλοντας μια νέα προοπτική στις τεράστιες μάζες των προσφύγων και των άλλων εξαθλιωμένων λαϊκών στρωμάτων της κοινωνίας»⁵³.

Οι πρόσφυγες δε, άλλαξαν το παλαιό πολιτικό σύστημα απονομιμοποιώντας το ταυτόχρονα. Ωστόσο, η απονομιμοποίηση των φορέων του αστικού πολιτικού μπλοκ και των κομμάτων που το εξέφραζαν οδηγούσε συχνά στην προτίμηση επιλογών εκτροπής από το κοινοβουλευτικό σύστημα⁵⁴. Επιπροσθέτως, με την έλευση των προσφύγων, δημιουργήθηκαν ανακατατάξεις στην ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας, αλλά και μια σειρά από αλυσιδωτές αντιδράσεις των γηγενών αφού το βιοτικό τους επίπεδο χειροτέρευσε και η δυσαρέσκειά τους σε συνδυασμό με την ανασφάλειά τους, τόσο από την έκβαση του πολέμου όσο και από την έλευση των προσφύγων, κορυφώθηκαν.

Συν τοις άλλοις, το ιδεολογικό κενό που προκλήθηκε στην Ελλάδα με το οριστικό τέλος της Μεγάλης Ιδέας συνετέλεσε αποφασιστικά στη δημιουργία ενός «νέου συνεκτικού μύθου»⁵⁵ για την αστική τάξη, αυτό του αντικομμουνισμού, του φόβου λόγω του «κινδύνου» που εντοπιζόταν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ο οποίος έκανε να προβάλλει επιτακτική η ανάγκη για λύσεις αυταρχικές, αντιδημοκρατικές και αντικοινοβουλευτικές στην ελληνική κοινωνία όπου ήταν διάχυτος ο συντηρητισμός και η μικροαστική ιδεολογία. Η αστική τάξη- αστική μεταπρατική τάξη της διασποράς και εθνική αστική τάξη- μπροστά στον επικείμενο «κομμουνιστικό κίνδυνο» ενοποιήθηκε και αλληλοϋποστηρίχτηκε για να αντιμετωπίσει την υποτιθέμενη απειλή και να διαφυλάξει τα συμφέροντά της.

Η συντηρητική ιδεολογία κυριαρχεί και στα ανομοιογενή μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που χαρακτηρίζονται από ένα ιδιότυπο οικονομικό και πολιτικό

⁵² Ibid., σ.145

⁵³ Ibid.

⁵⁴Κουτροβίδη, Στ., (2010), «ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΞΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ», σε *Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ, ΝΕΟΛΑΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ*, Ε ΙΣΤΟΡΙΚΑ, Ελευθεροτυπία, σ. 81

⁵⁵ Ρήγος, Α., *ibid.*, σ.136

συντηρητισμό⁵⁶ και συντεχνιακές αντιλήψεις σε μια προσπάθεια απόκτησης προνομίων, προσόντων και κρατικών παραχωρήσεων και με κυρίως σκοπό τη διεύθυνση στη δημόσια διοίκηση.

Τα μικροαστικά αυτά στρώματα θέτουν υπό αμφισβήτηση τους θεσμούς και τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και τάσσονται υπέρ του ατομικισμού και της διατήρησης της καθεστηκυίας τάξης. Παράλληλα, τάσσονται οπωσδήποτε κατά του νέου ταξικού «εχθρού» που απειλεί, όπως υποστηρίζουν, την ύπαρξή τους.

Ο μικροαστισμός είναι διάχυτος στην ελληνική κοινωνία και οι δημοκρατικοί θεσμοί δεν έχουν εμπεδωθεί. Η προτίμηση σε αντικοινοβουλευτικές λύσεις επικρατεί εφόσον δεν κατανοήθηκε και η σημασία της ουσιαστικής πολιτικής συμμετοχής στη ζωή της χώρας.

Η επιβολή αυταρχικών λύσεων είχε επιπλέον λόγους ύπαρξης, όπως, για παράδειγμα, το γεγονός ότι μέσα στη ρευστότητα της περιόδου το μόνο σταθερό στοιχείο που παρατηρείται για τους πρωταγωνιστές της ήταν «το διακύβευμα: η εξουσία και η διαχείρισή της»⁵⁷. Το ποιος θα ήταν ο κυρίαρχος στην πολιτική ζωή και θα επιβαλλόταν στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Επιπρόσθετα, η εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό και η συνακόλουθη παρακμή του πολιτικού συστήματος αποτελούν γνώρισμα της περιόδου αστάθειας μετά τις εκλογές του 1932 (και ως το 1935) οπότε άνοιξε νέος κύκλος «οσμώσεων και κυβερνητικών εναλλαγών»⁵⁸ και με την αναζωπύρωση της πόλωσης που ήδη υπήρχε από τα χρόνια του Εθνικού Διχασμού. Με την εκ νέου όξυνση του Εθνικού Διχασμού, έγινε προσπάθεια να καλυφθεί το ιδεολογικό κενό που προκλήθηκε μετά την εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας και την έλλειψη νέων στόχων στο ελληνικό κράτος. Επιπλέον, η διχοτόμηση της κοινωνίας μετέθετε το επίκεντρο του ενδιαφέροντος και των πολιτικών ενεργειών από τα μείζονα προβλήματα σε λιγότερο ουσιαστικά, όπως το πολιτειακό ζήτημα, δυσχεραίνοντας τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού⁵⁹.

Η εν λόγω πόλωση εντεινόταν και από τα ίδια τα κόμματα, που αναζητούσαν να αυξήσουν τη συνοχή και την επιρροή τους χωρίς όμως να είναι ικανά να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και να ασκήσουν πολιτική που θα αντιμετώπιζε

⁵⁶ Ibid., σ.159

⁵⁷ Βλάχος, Άγγ., (2006), «Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Πολιτική Ιστορία 1923-1940» σε *ΙΣΤΟΡΙΑ των ΕΛΛΗΝΩΝ*, τόμ.15, ΝΕΩΤΕΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, 1910-1940, εκδ. Δομή, Αθήνα, σ. 341

⁵⁸ Ibid, σ. 349

⁵⁹ Αλιβιζάτος, Ν., (1981), *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ*, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων, τεύχος Α', 1821-1941, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ.129

αποτελεσματικά τα νέα ζητήματα που είχαν προκύψει σε μια κοινωνία που άλλαζε ολοκληρωτικά και όπου καταβάλλονταν προσπάθειες με ένα «ρεπερτόριο απάνθρωπων μέσων»⁶⁰ για τη δημιουργία ενός αμιγούς εθνικού κράτους. Οι παρατάξεις χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο για την κατάληψη εξουσίας παραβαίνοντας τους κανόνες του πολιτικού συστήματος και διαιωνίζοντας την κρίση νομιμοποίησης αυτού του τελευταίου.

Ο τερματισμός της γεμάτης πάθους πόλωσης που διχοτομούσε την ελληνική κοινωνία σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς για χρόνια συντελέστηκε με τις εκλογές του 1936 όπου καμία παράταξη, ούτε των βενιζελικών ούτε και αυτή των αντιβενιζελικών, δεν επικράτησε αφού δεν διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή. Το έτος 1936 ήταν κρίσιμο αφού άνοιξε το δρόμο προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου κατά τη διάρκεια της οποίας οι συνταγματικοί θεσμοί καταλύθηκαν, οι ελευθερίες και τα δικαιώματα καταστρατηγήθηκαν.

Ο στρατιωτικός παράγοντας, ένα επιπλέον γνώρισμα της περιόδου, διαδραμάτισε επίσης αποφασιστικό ρόλο στις εξελίξεις εκφράζοντας το κλίμα δυσαρέσκειας, αλλά και απορρύθμισης της όποιας ισορροπίας θα μπορούσε να υπάρξει. Παράλληλα με τα κόμματα, και συχνά σε συνεργασία με αυτά, στο σώμα των αξιωματικών δρούσαν ομάδες συμφερόντων χρησιμοποιώντας ποικίλες μορφές δράσης, «από την πίεση και τις απειλές μέχρι τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας»⁶¹ προκειμένου να εγκαθιδρύσουν αντικοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης. Όπως εξηγεί ο Hering, στο ελληνικό υπερσεγκεντρωτικό κράτος, οι πραξικοπηματίες εκμεταλλεόμενοι τα τεχνικά πλεονεκτήματα που τους προσέφερε, μπορούσαν απλά να καταλάβουν τα κέντρα εξουσίας στην Αθήνα για να κυριαρχήσουν στη χώρα⁶². Εντούτοις, η γενεσιουργός αιτία των πραξικοπημάτων εδράζεται στο γεγονός ότι υπήρχε «μεγάλη απόσταση μεταξύ του υψηλού βαθμού πολιτικής συμμετοχής και κινητοποίησης από τη μια και του σχετικά χαμηλού βαθμού πολιτικής θεσμοθέτησης από την άλλη»⁶³.

Οι πολιτικοί θεσμοί βρίσκονταν σε κρίση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, χωρίς να μπορούν να εκφράσουν τις ανάγκες και τα συμφέροντα των μεγάλων μαζών και να διαχειριστούν αποτελεσματικά τα ποικίλα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα, αλλά

⁶⁰ Hering, G. , (2008), *ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1821-1936*, ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ, ΑΘΗΝΑ, σ.1005

⁶¹ Hering, *ibid.*, σ. 1005

⁶² *ibid.*, σσ 1027-1028.

⁶³ *ibid.*, σ. 1028

ούτε και να προσαρμοστούν στη νέα δημογραφική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα που είχε δημιουργηθεί με την έλευση των πολυάριθμων προσφύγων. Επιπλέον, η αποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος μειωνόταν και λόγω της επιτάχυνσης της αστικοποίησης, των πρωτόγνωρων συγκρούσεων μεταξύ γηγενών και προσφύγων, αλλά και του Εθνικού Διχασμού. Οι θεσμοί ήταν ανεπαρκείς⁶⁴ και το αποτέλεσμα της ανεπάρκειάς τους ήταν η δραστηριοποίηση της κάθε ομάδας με ό,τι μέσα θεωρούσε κατάλληλα, από πραξικοπήματα και στάσεις στις τάξεις των αξιωματικών, μέχρι δωροδοκίες εκ μέρους των πλουσίων, όπως και διαδηλώσεις και απεργίες των εργατών⁶⁵, για να καταλήξει αυτή η δραστηριοποίηση στην κατάλυση του κοινοβουλευτισμού και στην επιβολή της δικτατορίας.

Επιπροσθέτως, το πολιτικό σύστημα διαμορφώθηκε και από την τάση που επικράτησε αναφορικά με την εξουσιοδότηση στις κυβερνήσεις, χωρίς την έγκριση της Βουλής, για έκδοση αντισυνταγματικών νομοθετικών διαταγμάτων, αναγκαστικών νόμων, αντισυνταγματικών πράξεων. Οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί έχασαν τη συνοχή και νομιμοποίησή τους από τις συνεχείς παραβιάσεις⁶⁶ επιτρέποντας τη δημιουργία μιας ανεξέλεγκτης εκτελεστικής εξουσίας. Η ισχυρή εκτελεστική εξουσία ήταν στόχος των περισσότερων πολιτικών αφού ισχυρίζονταν ότι έτσι θα μπορούσαν να επιλύσουν τα μείζονα προβλήματα. Η εκτελεστική εξουσία ενισχύθηκε παραβιάζοντας τις διατάξεις του συντάγματος και η εν λόγω ενίσχυση οδήγησε στη δημιουργία ενός παρεμβατικού κράτους σε περιοχές που δεν ήταν της δικαιοδοσίας του, όπως η νομοθετική εξουσία.

Ως εκ τούτου, η Δημοκρατία υπέστη παραμορφώσεις και η εκτροπή προς τον αυταρχισμό και την αυθαιρεσία, (εξαιτίας των ποικίλων εξωσυνταγματικών μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν με σκοπό την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας), ήταν συχνό φαινόμενο. Η δε εκτελεστική λειτουργία ιδιοποιήθηκε ιδιαίτερα σημαντικές εξουσίες διαμέσου της καταστρατήγησης της θεσμοθετημένης από το σύνταγμα του

⁶⁴ Ο Hering (ibid., σ. 1028-1030) αναφέρει ότι τέσσερις ιδιότητες των θεσμών είναι δείκτες του βαθμού θεσμοθέτησής τους και της δυναμικότητάς τους: α) η συνοχή τους, δηλαδή «η ικανότητά τους να αποκρούουν τη διαβρωτική επίδραση εσωτερικών παραγόντων και να συντονίζουν τη δραστηριότητά τους», η οποία ήταν αρκετά μειωμένη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. β) η πολυπλευρική τους, η οποία αποδείχθηκε αποτελεσματική στο ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων, όχι όμως και στη θεσμοθέτηση των κομμάτων, τα οποία δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες των μαζών όταν μετατράπηκαν σε κόμματα μαζών. γ) η ικανότητά τους να προσαρμόζονται στα νέα καθήκοντα, η οποία αποδείχθηκε περιορισμένη, τόσο για τους κρατικούς θεσμούς όσο και για τα κόμματα, τα οποία υστερούσαν στη διαχείριση των νέων προβλημάτων που προέκυψαν με την έλευση των προσφύγων, με το πολιτειακό ζήτημα, με τις αναταραχές στους αξιωματικούς, τον αναλφαριθμητισμό κ.ά. δ) η αυτονομία των θεσμών και των διαδικασιών τους, η οποία ήταν συρρικνωμένη. Οι δημόσιες υπηρεσίες, τα πανεπιστήμια, η Εκκλησία ήταν θεσμοί των οποίων η οργάνωση και η δραστηριοποίηση εξαρτιόταν από ποικίλες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες εξέφραζαν τα συμφέροντά τους διαμέσου των θεσμών αυτών. Τα δε κόμματα, εκμεταλλευόμενα την διχοτόμηση της κοινωνίας λόγω του Εθνικού Διχασμού δημιουργούσαν ακόμη εντονότερη πόλωση με σκοπό την αύξηση της συνοχής τους.

⁶⁵ Ibid., σ. 1030

⁶⁶ Αλιβιζάτος, Ν., (1981), ibid. σ.136

1911 κατάστασης πολιορκίας⁶⁷. Η κατάσταση πολιορκίας επιβαλλόταν αυτή την περίοδο χωρίς τη δικαιολογία του πολέμου ή εξωτερικών κινδύνων, όπως όριζε το σύνταγμα, αλλά για την καταστολή εσωτερικών ταραχών, απεργιακών κινητοποιήσεων και της όποιας συνδικαλιστικής δράσης, υποσκάπτοντας με αυτόν τρόπο τις εγγυήσεις της συνταγματικής ελευθερίας και περιστέλλοντας τα δικαιώματα.

Με την εκμηδένιση της κανονιστικής ισχύος του Συντάγματος, απαξιώθηκαν οι θεσμοί εντείνοντας την κρίση του κοινοβουλευτισμού και τον εκφασισμό της πολιτικής. Επιπλέον, με σκοπό την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, πολιτικοί αρχηγοί επιθυμούσαν ένα αυταρχικό προεδρικό σύστημα με άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας⁶⁸ και ενίσχυση των εξουσιών του, προκρίνοντας τη δημιουργία μιας «νέας τάξης πραγμάτων» εμπνεόμενης από τη φασιστική Ιταλία και τον εθνικοσοσιαλισμό. Οι πολιτικές παρατάξεις προέβαιναν σε αντικοινοβουλευτικές προτάσεις δείχνοντας την προτίμησή τους στη δικτατορία λόγω της χρεοκοπίας του κοινοβουλευτισμού, όπως διατείνονταν. Η έλλειψη δημοκρατών στις πολιτικές παρατάξεις και το φιλοδικτατορικό φρόνημα σημαντικού αριθμού μελών τους ήταν μια από τις αιτίες της επιβολής της δικτατορίας και του αυταρχικού κράτους⁶⁹.

Επιπλέον, στο καθεστώς του Μεσοπολέμου, ο προσηλυτισμός και η προπαγάνδα απαγορευόταν με σκοπό τη «διαφύλαξη» του καθεστώτος. Νόμος που ψηφίστηκε το 1929 (με αρκετά ασαφείς διατάξεις που καθιστούσαν δυνατή την αυθαιρεσία) εισήγαγε την εκτόπιση ως ποινή για τους παραβάτες, η οποία διευρύνθηκε μετά το 1935. Η εφαρμογή του εν λόγω νόμου ήταν αυστηρή στοχεύοντας στην οικειοποίηση από τις κυβερνήσεις μέσω καταπίεσης και καταστολής των εργατικών αγώνων και του «κομμουνιστικού κινδύνου». Επιπλέον, με νόμο που ψηφίστηκε το 1931, απαγορεύτηκε η απεργία για τους δημόσιους υπαλλήλους και με νόμο του 1935 απαγορεύτηκε και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Το δίκαιο, στην περίοδο του Μεσοπολέμου, επιδεχόταν χειρισμούς⁷⁰ και η δικαστική εξουσία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επιβολή του «παρασυντάγματος» αφού, η εν λόγω εξουσία, παραβίαζε τις αρχές του κράτους δικαίου με την «οριοθέτηση του πεδίου εφαρμογής

⁶⁷Σχετικά με την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας μέσω της συνεχούς προσφυγής στο μέτρο της κατάστασης πολιορκίας. βλ. Αλιβιζάτο, Ν. (1995), *ibid.*, σσ. 38- 86

⁶⁸Λόγου χάρι, ο Πάγκαλος ήταν υπέρ του προεδρικού συστήματος αμερικανικού τύπου, το οποίο και επιθυμούσε να εφαρμόσει. Βλ. σχετικά, Αλιβιζάτο, Ν., 1981, *ibid.* σ. 138

⁶⁹Hering, G., *ibid.* σ. 1216

⁷⁰*Ibid.* σ. 1226

των νομοθετικών διατάξεων, στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ανάλογα με τις επιταγές της πολιτικής συγκυρίας»⁷¹.

Κεφάλαιο 3: Μορφές αστικής κυριαρχίας: Η ριζοσπαστική κριτική του Σεραφείμ Μάξιμου στον κοινοβουλευτισμό και τη δικτατορία

Ο Σεραφείμ Μάξιμος στο έργο του *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*; μελετά σε βάθος την πολιτική κρίση στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Όπως αναφέρει και ο ίδιος στην εισαγωγή του έργου του «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία; Το ζήτημα το εξετάζω από την άποψη των σχέσεων που έχουν μέσα στην ιστορία οι δύο καταστάσεις και μορφές αστικής κυριαρχίας»⁷². Δεν είναι ουσιαστική η διάκριση μεταξύ κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας για τον Μάξιμο αφού και τα δύο πολιτικά συστήματα αποτελούν μορφές αστικής κυριαρχίας και στοιχεία του ενός παρεισδύουν στο άλλο με αποτέλεσμα να μην υπάρχει «καθαρός» κοινοβουλευτισμός ή «καθαρή» δικτατορία. Τον ενδιαφέρει να μελετήσει σε βάθος την υποτιθέμενη διάκριση διότι προκαλεί σύγχυση και «δίνει έδαφος σε δημαγωγίες και πολιτική εκμετάλλευση»⁷³ από την κυρίαρχη αστική τάξη.

Εξετάζει τη διάκριση μεταξύ κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας και όχι μεταξύ δημοκρατίας και δικτατορίας, διότι επιθυμεί να συμπεριλάβει και εκείνες τις αστικές πολιτικές δυνάμεις που είναι κοινοβουλευτικές χωρίς να είναι δημοκρατικές (όπως το Λαϊκό Κόμμα) και να παρουσιάσει τις μεταξύ τους σχέσεις. Κι επειδή βλέπει την αστική τάξη να προσπαθεί με κάθε μέσο, τόσο με τη στήριξη της μοναρχίας όσο και των υποψήφιων δικτατόρων (ή δημοκρατών με δικτατορικές τάσεις), να εδραιώσει την κυριαρχία της και να διατηρήσει την υπάρχουσα κατάσταση καταπνίγοντας τον «κοινωνικό εχθρό», θεωρεί ότι το ζήτημα που τίθεται και είναι επίκαιρο, είναι μόνο μεταξύ Κοινοβουλίου και Δικτατορίας. Καμία άλλη διάκριση δεν έχει νόημα αφού όλα γίνονται προς όφελος μόνο της αστικής τάξης και πάντοτε εις βάρος του εργατικού κόσμου και της επαναστατικότητάς του.

Σε όλο το έργο του ο Μάξιμος ασκεί κριτική στον κοινοβουλευτισμό και τους οπαδούς του, αλλά και στον τρόπο που προωθούσε η αστική τάξη τα συμφέροντά της

⁷¹ Αλιβιζάτος, Ν. (1995), *ibid.*, σ. 371

⁷² Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 5

⁷³ *Ibid.*

εμφορούμενη από έναν άκρατο καιροσκοπισμό, εις βάρος πάντοτε της εργατικής και της μικροαστικής τάξης. Ο Μάξιμος, μέσω της ανάλυσης του προσεγγίζει την ελληνική ιστορία ως «ιστορία της πάλης των τάξεων» διακρίνοντας κυρίως «τη δυναμική των ταξικών και πολιτικών συσχετισμών»⁷⁴ που έκαναν δυνατή την προώθηση των αστικών συμφερόντων⁷⁵.

Ειδικότερα, η κριτική του επικεντρώνεται στη σχέση μεταξύ Δικτατορίας και Κοινοβουλίου στην ελληνική μετά την μικρασιατική καταστροφή κοινωνία και στη γέννηση των δικτατορικών τάσεων με αφετηρία την παγκαλική δικτατορία. Επιπροσθέτως, τονίζεται η έλλειψη οπαδών του «καθαρού κοινοβουλευτισμού»⁷⁶, των οποίων οι αγορεύσεις «μοιάζουν με ψαλμωδίες που δε συγκινούν»⁷⁷. Επιπλέον, ο δημοκρατικός αθηναϊκός τύπος εκφράζει το θαυμασμό του για τον Μουσολίни και τον προβάλλει στις στήλες του προσπαθώντας να χειραγωγήσει και να προσανατολίσει τις μάζες προς τον εκφασισμό της κοινωνίας, όπως υπονοείται. Κάθε άλλο παρά δημοκρατικός και ελεύθερος είναι ο τύπος αφού εξυπηρετεί τα αστικά συμφέροντα και ενισχύει τις υπάρχουσες δικτατορικές τάσεις. Και ο στρατός όμως, που είναι γεμάτος από «υποψήφιους δικτάτορες»⁷⁸, κάνει συσκέψεις για να αποφανθεί για «το πώς θα ήταν δυνατόν να “σωθεί η Ελλάδα” με μια “καλή Δικτατορία”»⁷⁹.

⁷⁴ Μηλιός, Γ., «Ο Μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφεΐμ Μάξιμος», σ. 42, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=242&Itemid=29

⁷⁵ Όσον αφορά στη δυναμική των ταξικών συσχετισμών, βλ. το έργο του Καρλ Μάρξ, η *18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (εκδ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, Αθήνα, 2005) σχετικά με την ταξική πάλη στη Γαλλία του 19ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα, μετά την επανάσταση του 1848 οπότε εγκαθιδρύθηκε η βραχύβια Β' Γαλλική Δημοκρατία έως το 1851. Στο εν λόγω έργο, όπου ο έντονος σαρκασμός κατά της αστικής τάξης και του Λουδοβίκου Βοναπάρτη είναι διάχυτος, παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο της πτώσης του κοινοβουλευτισμού το 1851 και της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Η αναρρίχηση του Βοναπάρτη στην εξουσία έγινε δυνατή με τη στήριξη του «κόμματος της τάξεως», στο οποίο είχαν ενωθεί οι μεγαλοβιομήχανοι και οι αριστοκράτες του χρήματος, όπως και των συντηρητικών αγροτών, οι οποίοι φοβούνταν τις διακηρύξεις του προλεταριάτου (του «κόμματος της αναρχίας») περί αταξικής κοινωνίας. Η αστική τάξη, με τον καιροσκοπισμό και τα συμφέροντά της, ήταν υπεύθυνη για τη μετάβαση από την επανάσταση στη δικτατορία και τάχθηκε υπέρ του Βοναπάρτη, ο οποίος μάλιστα την εξαγόρασε με υλικά αγαθά και προνόμια. Τονίζονται, μεταξύ άλλων, η συμβολή του στρατού στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας (σε συνεργασία με την αστική τάξη), η διαφθορά, ο σφετερισμός και η δουλοπρέπεια της αστικής τάξης, ο συνεχής αγώνας για την εξουσία, η απομυθοποίηση και ο εξευτελισμός του κοινοβουλευτισμού ως αστικού συστήματος διακυβέρνησης, αλλά και τα σαθρά του θεμέλια. Επίσης, η κρίση αντιπροσωπείας είναι ζήτημα που θίγεται παρουσιάζοντας την «κατάσταση αγιάτρευτης αδυναμίας» (Μαρξ, Κ., *ibid.*, σσ. 62-63) του κοινοβουλίου να εκπροσωπήσει τις λαϊκές μάζες. Οι συζητήσεις «των ρητόρων» του κοινοβουλευτικού καθεστώτος συμπληρώνονται «αναγκαστικά από τις λέσχες συζητήσεων στα σαλόνια και στις ταβέρνες» (Μαρξ, Κ., *ibid.*, σ.75) και αποδεικνύονται άγονες αφού και το κοινοβούλιο «κατεχόταν από μια αγιάτρευτη στείροτητα» (*ibid.*). Στο εν λόγω έργο του Μαρξ δίνεται έμφαση, συν τοις άλλοις, στη συμβολή της πάλης των τάξεων στη δημιουργία των συνθηκών εκείνων και των σχέσεων που δίνουν «τη δυνατότητα σ' ένα μέτριο και γελοίο πρόσωπο να παίζει το ρόλο του ήρωα» (πρόλογος του Μαρξ στη δεύτερη έκδοση του 1869 στο *ibid.* σ. 8). Ο φόβος των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στην επαναστατική ορμή του προλεταριάτου, στην πιθανότητα «να πμει το έθνος σε κίνηση» (*ibid.*, σ.93), να ξεσπάσουν εκ νέου «επαναστατικές ταραχές» (*ibid.*, σ.92) και να διασαλευτεί η τάξη και η «ηρεμία» αποτελεί αιτία της δουλοπρεπούς αποδοχής του βοναπαρτιστικού πραξικοπήματος, της κατάργησης του κοινοβουλευτισμού και της ίδιας της αστικής κυριαρχίας.

Αυτά τα ζητήματα, μεταξύ άλλων, πραγματεύεται και ο Μάξιμος στο *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*; όπως θα φανεί στο παρόν κεφάλαιο και μάλιστα με παρόμοιο έντονο ύφος και κυνισμό, με την ίδια περιφρόνηση και το χλευασμό απέναντι στην αστική δημοκρατία, τους θεσμούς, τους πρωταγωνιστές στην πολιτική σκηνή της περιόδου που τάσσονταν κατά της επανάστασης του προλεταριάτου και υπέρ της διατήρησης της καθεστηκίας τάξης και της «ησυχίας» (Μαρξ, Κ., *ibid.*, σ.75), της «ειρήνης» (*ibid.*, σ.93).

⁷⁶ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 7

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

Καταγράφεται, συν τοις άλλοις, πλήθος πολιτικών παραγόντων που ενισχύουν το δικτατορικό ρεύμα και διαλύουν τις «κοινοβουλευτικές αυταπάτες»⁸⁰. Ο μελετητής θεωρεί ότι οι αντικειμενικές συνθήκες που εξέθρεψαν τη δικτατορία και η προϊούσα κοινοβουλευτική κρίση προέκυψαν από τη μικρασιατική τραγωδία, «γιατί μετατόπισε βίαια και αναπόφευκτα τις τάξεις, όξυνε τους κοινωνικούς αγώνες, κλόνισε από τα θεμέλια το αστικό οικοδόμημα και έφερε τη Δικτατορία σαν αναγκαία και σωτήρια λύση»⁸¹.

Για τη μικρασιατική εκστρατεία υπεύθυνη ήταν η καπιταλιστική αστική τάξη με τον πορτοουρισμό και τα υλικά συμφέροντά της. Οι συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής ήταν ιδιαίτερα επιζήμιες για τις λαϊκές μάζες πάνω στις οποίες έπεσαν τα πολεμικά βάρη ενώ οι ίδιες δεν επιθυμούσαν τη μικρασιατική εκστρατεία, αυτή την «τυχοδιωχτική περιπέτεια»⁸². Οι εργατικές και λαϊκές μάζες, ήδη αποκαμωμένες από τους βαλκανικούς πολέμους που ωφέλησαν μόνο την αστική τάξη, είχαν ένα έντονο «αντιπολεμικό αίσθημα»⁸³ αφού εξάλλου δεν είχαν και κάποιο όφελος να αποκομίσουν από τον πόλεμο.

Εντούτοις, το αστικό στοιχείο αναπτύχθηκε παρά τον πόλεμο και το κεφάλαιο δεν χρειάστηκε να κάνει καμία θυσία⁸⁴. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα ξεκίνησε κυρίως μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Γι' αυτή την καταστροφή, ο αποφασιστικότερος παράγοντας, σύμφωνα με τον ίδιο αναλυτή, ήταν η βαθύτερη διαφωνία των τάξεων αναφορικά με την πολεμική πολιτική, η οποία ασκήθηκε από την «καπιταλιστική ολιγαρχία» εις βάρος του λαού. Στον ελληνικό λαό, η πολιτική του ιμπεριαλισμού και της Μεγάλης Ιδέας που προκάλεσε τη «δραματικότερη περιπέτεια»⁸⁵ στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, ασκήθηκε με ιδιαίτερο κυνισμό και βία.

Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, η «Επανάσταση» του 1922 διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για την φύση του κοινοβουλευτισμού. Οι κινηματίες προσπάθησαν να δώσουν έναν εξωκοινοβουλευτικό προσανατολισμό στις ταξικές σχέσεις κι ωστόσο

⁸⁰ Ibid., σ. 8

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid., σ. 16

⁸³ Ibid., σ. 10

⁸⁴ Μετά την ανακωχή του Μούδρου του 1918 αναπτύχθηκαν οι συναλλαγές και το εμπόριο με όλες τις χώρες και, συνεπώς, το εμπορικό και χρηματιστικό κεφάλαιο ισχυροποιήθηκε ενώ αυξήθηκε σημαντικά και η βιομηχανική απασχόληση. Όπως αναφέρει και ο Hering (ibid., σ. 1010) για την περίοδο 1922-1936 υπήρχαν δύο ισχυρές τάξεις που αφορούσαν την αγροτική παραγωγή και τη βιομηχανική και βιοτεχνική ανάπτυξη και που αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα από τη διεθνή οικονομική κρίση. Βλ. και Αλιβιζάτο (1981, ibid., σ.128) για τις «συνθήκες θερμοκηπίου» υπέρ του βιομηχανικού κεφαλαίου.

⁸⁵ Μάξιμος, Σ., ibid., σ. 13

έγιναν «φρουροί του κοινοβουλίου»⁸⁶. Η όποια ισορροπία διαταράχθηκε και το στρατιωτικό στοιχείο, όχι μόνο δεν εξαλείφθηκε, όπως έγινε λόγου χάρη μετά την επανάσταση στο Γουδί, αλλά απέκτησε υλική και πολιτική δύναμη εκφράζοντας τη δυσαρέσκεια των τάξεων εκείνων που στρέφονταν κατά του κοινοβουλίου.

Ειδικά για τη σημασία του στρατιωτικού στοιχείου, σε καταστάσεις όπως όταν ο λαός βρίσκεται αντιμέτωπος με τη Βουλή ή η Βουλή με τη βασιλεία, τα στρατιωτικά κινήματα, είτε ως φορείς λαϊκής δυσαρέσκειας είτε ως αποκάλυπτες δικτατορίες, ή συνήθως το ένα και το άλλο, «δείχνουν πως η κοινοβουλευτική μέθοδος καταπιέσεως παύει να έχει αξία σε μια δεδομένη στιγμή, οι δεσμοί μεταξύ του “κυρίαρχου λαού” και των αντιπροσώπων του διακόπτονται όπως και κάθε άλλη σχέση»⁸⁷. Το αποτέλεσμα είναι ο ένας να γίνει εχθρός του άλλου, χωρίς όμως να κηρυχθεί ανοιχτά πόλεμος μεταξύ τους. Δηλαδή, η αντιπροσώπευση διέρχεται μια βαθιά κρίση και ο λαός, οι καταπιεζόμενες τάξεις, δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί εντός του αστικού κοινοβουλευτικού συστήματος. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια βαθιά πολιτική κρίση λόγω της κρίσης της αντιπροσώπευσης των εκμεταλλευόμενων κοινωνικών τάξεων. Το κενό που δημιουργείται από την κρίση αυτή καλύπτει το στρατιωτικό στοιχείο, το οποίο κινείται στο πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού που καταρρέει «σαν ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή της κοινωνικής τάξεως που κυριαρχεί στο σύνολο»⁸⁸.

Κι εφόσον η εξουσία «ορίζεται μόνο μέσα στην πάλη των τάξεων, σε συνάρτηση επομένως με τις κυριαρχούμενες τάξεις»⁸⁹ τίθεται και ζήτημα εξουσίας, ζήτημα ηγεμονίας. Η ηγεμονία, ως εκ τούτου, βρίσκεται κι αυτή σε κρίση και τα μέχρι τότε κυρίαρχα αστικά στρώματα δεν εκφράζουν πλέον τις μάζες, όπως λόγου χάρη οι εκπρόσωποι της αντιβενιζελικής παράταξης που έπαψαν πλέον να χαίρουν της εκτίμησης των λαϊκών στρωμάτων αφού, ενώ είχαν κηρύξει την ειρήνη, συνέχισαν την μικρασιατική τραγωδία. «Ολόκληρη η δυναστεία και ολόκληρο το αντιβενιζελικό συγκρότημα εγκαταλείψανε την εξουσία, κατά τον πιο επαίσχυντο τρόπο, μ'ένα μόνο τηλεγράφημα μιας “επαναστατικής επιτροπής” η υλική δύναμη της οποίας ήτανε μερικοί σχηματισμοί κρατημένοι με τα δόντια. Για ποιο λόγο; Για τον λόγο ότι

⁸⁶ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σσ. 30-31

⁸⁷ *ibid.*, σ. 31

⁸⁸ *ibid.*

⁸⁹ Μηλιός, Γ., «Ο Μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφεΐμ Μάξιμος», σ. 44, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=242&Itemid=29

καταπέσανε πιο μπροστά στη συνείδησι της μάζης»⁹⁰ αφού η αντιβενιζελική παράταξη, ενώ είχε εμφανιστεί ως αντιπολεμική και ως τέτοια είχε λάβει την εμπιστοσύνη του λαού που επιδοκίμασε την πολιτική της⁹¹, στη συνέχεια πρόδωσε αυτή την εμπιστοσύνη.

Επομένως, η έννοια της αντιπροσώπευσης έχασε κάθε νόημα εφόσον κλονίστηκε η εμπιστοσύνη του λαού. Το ίδιο συνέβη και με την έννοια του κοινοβουλευτισμού που επίσης απώλεσε κάθε ουσία και νόημα, αφού η «αναστήλωση του» δεν είναι παρά «η ουσιαστική κατάργησή του με τη βία και την εκλογική νοθεία»⁹². Το κοινοβούλιο ουσιαστικά χρεοκόπησε επειδή είχε χρησιμοποιηθεί ως διακηρυγμένος σκοπός από όλες τις αστικές δικτατορίες. Εξάλλου, κάθε νέο κοινοβούλιο είχε δικτατορικά στοιχεία και δικτατορικό υλικό με αποτέλεσμα να είναι ανέφικτος ένας «καθαρός κοινοβουλευτισμός».

Όπως εξελίχθηκε ιστορικά ο όρος του κοινοβουλίου έγινε συνώνυμος με αυτόν της δικτατορίας. «Η δικτατορία φορέας και στυλοβάτης του κοινοβουλευτισμού και ο κοινοβουλευτισμός φορέας της δικτατορίας»⁹³. Δηλαδή, οι δύο αντίθετες έννοιες συνταυτίστηκαν αφού η όποια διαφορά μεταξύ τους εξαφανίστηκε όπως φαίνεται και από διακηρύξεις δικτατόρων όπως αυτή του Πάγκαλου όπου τονιζόταν η «πίστη στον κοινοβουλευτισμό». Το κοινοβούλιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από οποιονδήποτε δήλωνε ότι ήταν υπέρμαχος του και ότι σκόπευε να το υπερασπιστεί. Με την ύπαρξη του θεσμού του κοινοβουλίου δεν προστατεύοταν, συνεπώς, η δημοκρατία από την όποια δυσλειτουργία και παρεκτροπή.

Περαιτέρω, ο κοινοβουλευτισμός «θριάμβευσε» με τη νόθευση ουσιαστικά της ψήφου των μειονοτήτων, όπως ήταν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και οι Μουσουλμάνοι της Μακεδονίας και της Θράκης. Θεσπίστηκε χωριστός εκλογικός σύλλογος από το 1923 γκετοποιώντας τους ψηφοφόρους και προκαλώντας διαμαρτυρίες από την πλευρά τους για να προτιμήσουν τελικά την αυτοαπομόνωση⁹⁴. Η υπονόμηση της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των εθνικών μειονοτήτων και η εκλογική περιθωριοποίησή τους (έτσι ώστε να μην επωφεληθούν τα αντιβενιζελικά

⁹⁰ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 12

⁹¹ *Ibid.*

⁹² Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 35

⁹³ *ibid.*, σ. 34

⁹⁴ Σχετικά με τις εθνικές μειονότητες και ειδικότερα με το ζήτημα της θέσπισης χωριστής εκλογικής περιφέρειας για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και τους Μουσουλμάνους της Θράκης από το 1923, βλ. Μαυρογορδάτο, Γ. Θ., (2003), «ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ», σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τόμος Β2, εκδόσεις Βιβλιόραμα Αθήνα, σ.13, σ.17. Βλ. και Hering, *ibid.*, σ. 812-813, σ. 1041 σημ.120

κόμματα και με απώτερο στόχο την πολιτική απομόνωση των μειονοτήτων) αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο της ισχύος της δημοκρατίας του Μεσοπολέμου.

Μετά την «Επανάσταση» του 1922, η δημοκρατία ήταν, εκτός από αδύναμη, και μικροαστική «με δικτατορικό έμβλημα»⁹⁵. Όσο κι αν ήθελε να παρουσιάζεται υπεράνω τάξεων και κομμάτων, η αστική δημοκρατία τασσόταν «υπέρ του καπιταλισμού ως τάξεως-κοινωνίας»⁹⁶ όπως και οι υποστηρικτές της τάχθηκαν με το βενιζελικό κόμμα. Γι' αυτό εξάλλου και οι πρωτεργάτες της «Επανάστασης» έλαβαν αξιώματα στην κυβέρνηση του Βενιζέλου, οπότε μετατράπηκαν σε πολιτικούς παράγοντες και κοινοβουλευτικούς αρχηγούς μέσα στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση⁹⁷. Με τη διείσδυση των «επαναστατών» του 1922 στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, η δικτατορία μεταφέρθηκε στο κοινοβούλιο δίνοντας «την αντίθετη όψη σ' ένα και το ίδιο νόμισμα»⁹⁸. Δηλαδή, κοινοβούλιο και δικτατορία, είναι δύο καταστάσεις που «ενυπάρχουν και συζούν»⁹⁹, με αποτέλεσμα να είναι δυσδιάκριτα τα μεταξύ τους όρια. Η δικτατορία με τον «κοινοβουλευτικό μανδύα»¹⁰⁰ δημιουργεί η ίδια κοινοβούλιο στο οποίο προστρέχει για να αποκτήσει νομιμοποίηση και λαϊκό έρεισμα.

Ο χρεοκοπημένος και παρηκμασμένος κοινοβουλευτισμός¹⁰¹ είναι εμφανής και στον τρόπο οργάνωσης της Δ' Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, η οποία ήταν μια «κομματικοστρατιωτική σύσκεψη»¹⁰² που κλήθηκε να αντιμετωπίσει πλήθος σοβαρών ανεπίλυτων προβλημάτων, όπως αυτό της αποκατάστασης των προσφύγων, το πολιτειακό ζήτημα και τα δημοσιονομικά προβλήματα. Με τις εκλογές του 1923 έγινε αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού, όπως ειρωνικά αναφέρει ο Μάξιμος. Δηλαδή, ουσιαστικά, αποκατάσταση της δικτατορίας.

Δεν είχε ζητηθεί καμία ευθύνη για την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού και τη βίαιη διάλυση της Γ' Εθνοσυνέλευσης, η οποία αποτέλεσε τη «μοναδική περίπτωση που η πλειοψηφία του λαού με την καθολική ψηφοφορία ερχότανε σε αντίθεση και νικούσε

⁹⁵ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 35

⁹⁶ *Ibid.*, σ. 38

⁹⁷ *Ibid.*, σ. 40

⁹⁸ *Ibid.*,

⁹⁹ *Ibid.*, σ. 43

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ Όπως αναφέρει ο Βλαχόπουλος, ο όρος «χρεωκοπία» συνηθίζεται κατά τη δεκαετία του '30 για να υποδηλώσει ένα κοινοβούλιο σε παρακμή το οποίο πρέπει να αντικατασταθεί από ένα περισσότερο αποτελεσματικό σύστημα. Μάλιστα πλήθος επιθετικών προσδιορισμών υποδηλώνουν αυτή την παρακμή του κοινοβουλίου όπως ο «νόθος» κοινοβουλευτισμός που χρησιμοποιείται και από τον Μάξιμο, ο «άκρατος», «ανήθικος» κ.ά. Βλαχόπουλος, Σπ., (2012), *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 [Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης]*, εκδόσεις ΕΥΡΑΣΙΑ, Αθήνα, σσ. 88-89

¹⁰² Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 48

τη δικτατορική τάση»¹⁰³ καθιστώντας τον κοινοβουλευτισμό μόνο «για μια στιγμή, όργανο λαϊκής κυριαρχίας»¹⁰⁴.

Ο κοινοβουλευτισμός του Μεσοπολέμου για τον Μάξιμο, διέρχεται μια βαθιά κρίση, η οποία δεν είναι απλά «κρίση εκλογικού συστήματος», αλλά «βαθύτερη πολιτική και κοινωνική κρίση, αχώριστη από τη σχέση των κομμάτων και των τάξεων»¹⁰⁵. Η σχέση κομμάτων και τάξεων καθορίζει την ποιότητα του κοινοβουλευτισμού, τη μορφή της κυριαρχίας, τον βαθμό της αντιπροσώπευσης των μαζών. Η αντιπροσώπευση των μαζών αποτελούσε μείζον πρόβλημα για την περίοδο της Δ΄ Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, λόγου χάρη, η οποία δεν αντιπροσώπευε όλες τις τάξεις, με συνέπεια, το κλίμα σύγχυσης και ανωμαλίας να καθίσταται όλο και εντονότερο.

Η κάθε τάξη και το κάθε κοινωνικό στρώμα είχε τα δικά του αιτήματα και τα δικά του ζητήματα να επιλύσει μετά τη μικρασιατική καταστροφή: οι εργατικές μάζες, με όπλο την απεργία, προβάλλανε τα απειλητικά για την αστική τάξη αιτήματά τους σχετικά με το κόστος ζωής, τη βιομηχανία, την εξουσία και άλλα ζητήματα. Οι αγρότες ζητούσαν απαλλοτριώσεις ενώ και προσφυγικές αγροτικές και αστικές μάζες διεκδικούσαν με απειλητικό τρόπο το αίτημά τους για αποκατάσταση. Ο αγώνας επιβίωσης των κοινωνικών στρωμάτων τα έφερνε αντιμέτωπα με το κεφάλαιο και η πάλη αυτή των τάξεων είχε άμεση επιρροή στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, η οποία στρεφόταν τότε προς τα δεξιά τότε προς τα αριστερά¹⁰⁶. Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση, εντούτοις, φαινομενικά μόνο στρεφόταν προς τα αριστερά αφού το υλικό της ήταν αυτό της Δεξιάς¹⁰⁷, δίνοντας ψήφο εμπιστοσύνης με την ίδια ευκολία τόσο στην άκρα δεξιά όσο και σε «αριστερότερες» κυβερνήσεις¹⁰⁸. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο αυτή η αντίφαση που τη χαρακτήριζε, αλλά και η εναλλαγή των κυβερνήσεων, προκαλώντας ρευστότητα και αστάθεια για να καταλήξει στη χρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού. Τη χαρακτήριζαν επίσης η ασυνέπεια των πολιτικών πρωταγωνιστών, όπως και η έντονη δημαγωγία που αναπτύχθηκε. Εντούτοις, το σημαντικότερο όλων ήταν ότι η Συντακτική δεν είχε κοινωνικό χαρακτήρα, έχασε την επαφή με το λαό, τις ανάγκες του και τα αιτήματά του εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο μια σοβαρή κρίση αντιπροσώπευσης.

¹⁰³ Ibid., σ. 49

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid., σ. 53

¹⁰⁷ Ibid., σ. 56

¹⁰⁸ Ibid., σ. 64

Επιπλέον, η αστική και μικροαστική τάξη οικειοποιήθηκε την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος για την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας, που αποτελούσε και την αποστολή της Δ΄ Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης. Ο χαρακτήρας της δημοκρατίας υπήρξε καθαρά αστικός αποκλείοντας τα εργατικά και αγροτικά στρώματα, των οποίων τα αιτήματα παρέμειναν ανικανοποίητα. Εξάλλου, ούτε η δημοκρατία ούτε η δικτατορία δεν γίνονταν για το συμφέρον του λαού και την ικανοποίηση των αιτημάτων του. Γι' αυτό, άλλωστε, και το σχήμα Κοινοβούλιο-Δικτατορία, Δικτατορία-Κοινοβούλιο δεν επέλυε ουσιαστικά το πολιτειακό ζήτημα, αλλά ούτε παρουσίαζε και κάποια διαφορά για τις λαϊκές μάζες, αφού η μεταβολή δεν προκαλούνταν από τις κινητοποιήσεις και τους αγώνες της, ούτε και παρουσίαζε κάποιο όφελος για την εργατική τάξη. Αντιθέτως, είχε καθαρά αστικό χαρακτήρα και ήταν, επομένως, προς όφελος της κυρίαρχης αστικής τάξης και εις βάρος των κυριαρχούμενων τάξεων. Η δε αστική τάξη, ιδιαίτερα ανασφαλής και τρομαγμένη απέναντι στις λαϊκές κινητοποιήσεις και στην αγωνιστικότητα της εργατικής τάξης, χρησιμοποίησε τη βία και τη νοθεία, αλλά και ένα νομοθετικό οπλοστάσιο, προκειμένου να ενισχύσει την κυριαρχία της και να προστατεύσει τις αστικές της ελευθερίες.

Ο αφορισμός του Μάξιμου για το αστικό κράτος και την αστική δημοκρατία υπήρξε απόλυτος μια που το «μονόπλευρο και χρεοκοπημένο» κοινοβούλιο λειτουργούσε αποκλειστικά ως όργανο αστικής κυριαρχίας. Το κοινοβούλιο, ωστόσο, ταπεινώθηκε και έχασε την αξιοπρέπειά του κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων της Δ΄ Συντακτικής Συνέλευσης, οι οποίες, στην πλειοψηφία τους, χρησιμοποίησαν τον στρατιωτικό παράγοντα και τη βία για την επίλυση της πολιτικής κρίσης που είχε προκαλέσει το πολιτειακό ζήτημα¹⁰⁹.

Η επιβολή της δικτατορίας του Πάγκαλου ήταν το φυσικό επακόλουθο της πολιτικής των φιλελεύθερων, κατά την άποψη του Μάξιμου. Κι αυτό διότι, όπως αναφέρει και ο Αλιβιζάτος, η Δ΄ Εθνοσυνέλευση είχε παραχωρήσει στις κυβερνήσεις που αναδείκνυε «απεριόριστες νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις»¹¹⁰ χωρίς όμως να επιτύχει την

¹⁰⁹ Στις 6 Φεβρουαρίου 1924, ο Καφαντάρης που διαδέχθηκε τον Βενιζέλο παραιτήθηκε, για να τον διαδεχθεί η κυβέρνηση Παπαναστασίου, η οποία υπέβαλλε σχέδιο ψηφίσματος που κήρυξε έκπτωτο το βασιλιά καταργώντας το θεσμό της βασιλείας και ανακήρυξε την αβασίλευτη δημοκρατία ως πολίτευμα της Ελλάδας. Εντούτοις, όλη αυτή την περίοδο, η χώρα «προετοιμαζόταν» ουσιαστικά για την επιβολή της δικτατορίας του Πάγκαλου αφού διαμορφωνόταν το κατάλληλο σκηνικό: εναλλαγή των κυβερνήσεων που προκαλούσαν αστάθεια, καθυστέρηση της Δ΄ Συντακτικής Συνέλευσης, η οποία είχε ψηφίσει συνολικά μόνο 36 άρθρα χωρίς να καταφέρει τελικά να υποβάλει σχέδιο συντάγματος, κυβερνητική διαφωνία και έντονες διαφορές μεταξύ των πολιτικών προσώπων. Βλ. και Αλιβιζάτος, Ν., 1981, *ibid.*, σσ. 130-136

¹¹⁰ Αλιβιζάτος, Ν., 1981, *ibid.*, σ. 136

ανασύσταση της πολιτείας. Οι εν λόγω εξουσιοδοτήσεις δημιούργησαν ευνοϊκό κλίμα για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του στρατηγού εντείνοντας την κρίση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Όπως αναφέρει ο Μάξιμος, η δικτατορία του Πάγκαλου «έδωσε θανάσιμα πλήγματα, στο κοινοβουλευτικό και κομματικό καθεστώς της Συντακτικής. Συνεχίζοντας την ίδια, ουσιαστικά, γραμμή αχρήστευσε το κοινοβούλιο και τα κόμματα»¹¹¹. Ο Μάξιμος εννοεί ότι τα αστικά κόμματα δεν είχαν πλέον λόγο ύπαρξης αφού μάλιστα παραδέχτηκαν ότι η επικράτηση της δικτατορίας «ήταν μια καλή λύση»¹¹², όπως καταδεικνύουν και οι δηλώσεις πολιτικών προσώπων της περιόδου, τις οποίες παραθέτει. Επομένως, παρά τα βαριά πλήγματα που υπέστη ο κοινοβουλευτισμός από τη δικτατορία, οι «οπαδοί» του κοινοβουλευτισμού, υποστήριζαν τελικά την εκτροπή με τη μορφή της δικτατορίας.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Πάγκαλου, η οποία υπήρξε «μια απάτη», τα κοινοβουλευτικά κόμματα υποβαθμίστηκαν όπως και οι θεσμοί. Δημιουργήθηκε ένας συνασπισμός κομμάτων προκειμένου να ανατραπεί το καθεστώς, το οποίο απειλούσε την αστική κοινωνία. Εντούτοις, η δικτατορία ήταν προϊόν της πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις της Δ' Συντακτικής. Ο ίδιος ο Πάγκαλος, ο οποίος προερχόταν από τη βενιζελική παράταξη, ανέλαβε την εξουσία αφού πρωτίστως έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από την Εθνοσυνέλευση και την εξουσιοδότηση «να νομοθετεί, ουσιαστικά, εν λευκώ»¹¹³. Εντούτοις, η αστική τάξη, αισθανόμενη την απειλή εναντίον της υπόστασής της από την παγκαλική δικτατορία, επεδίωξε την ανατροπή αυτής της τελευταίας, προσποιούμενη ότι δεν είχε καμία ανάμειξη στην εγκαθίδρυση αυτού του αυταρχικού καθεστώτος.

Η κριτική που ασκεί ο Μάξιμος στην αστική τάξη είναι ιδιαίτερα έντονη και αυστηρή επιρρίπτοντας της ευθύνες, τόσο για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας όσο και για την ανατροπή της. Για την ανατροπή δε, αναφέρει ότι δεν κλήθηκε ο λαός, με επικεφαλής τους εργάτες, σε εξέγερση κατά της δικτατορίας, διότι η αστική τάξη φοβόταν την ορμή και την αγωνιστικότητα των μαζών. Η ανατροπή της δικτατορίας είχε διττή έννοια, ήτοι την έννοια του «αντιδικτατορικού και αντεπαναστατικού μαζί αγώνος»¹¹⁴. Δηλαδή, η ανατροπή της δικτατορίας από την αστική τάξη θα γινόταν για να αποτραπεί και μια ενδεχόμενη λαϊκή εξέγερση.

¹¹¹ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 114

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ Για το ζήτημα αυτό βλ. Αλβιζάτο, Ν., 1981, *ibid.*, σσ. 136-137

¹¹⁴ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 125

Ο σαρκασμός του Μάξιμου για τα μέσα ανατροπής της δικτατορίας είναι έντονος: η αστική τάξη προτίμησε να ανατρέψει το στρατιωτικό καθεστώς με την κινητοποίηση των στρατιωτικών στελεχών των φιλελεύθερων αστών και τη χρήση του στρατιωτικού παράγοντα και όχι της λαϊκής δύναμης. Οι αστοί, οι «λάτρεις αυτοί και θαυμασταί της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας»¹¹⁵, προτίμησαν τη βία για την ανατροπή της βίας, με αποτέλεσμα η κοινοβουλευτική δημοκρατία να βρεθεί «εν οργασμώ»¹¹⁶, αναφέρει γεμάτος ειρωνεία ο αναλυτής.

Η κριτική του Μάξιμου απέναντι στους «οπαδούς» του κοινοβουλευτισμού είναι ιδιαίτερα σκληρή. Αναλύοντας με διεισδυτικό αν και απόλυτο τρόπο την πολιτική κρίση της εποχής του, την κρίση του κοινοβουλευτισμού και τη στάση του αστικού πολιτικού κόσμου, καταλήγει (για άλλη μία φορά) στην κρίση αντιπροσώπευσης των μαζών ως αποτέλεσμα της πολιτικής κρίσης. Οι μάζες δεν εκφράζονταν μέσα από τον κοινοβουλευτισμό που είχε καταρρεύσει και είχε ταπεινωθεί εξαιτίας της στρατηγικής που ακολούθησαν τα αστικά κόμματα και, γενικότερα, της προτίμησής τους σε εξωκοινοβουλευτικά μέσα.

Εντούτοις, με την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού και την οικουμενική κυβέρνηση βενιζελικών-αντιβενιζελικών που αποφάσισαν να συνεννοηθούν μετά από 16 χρόνια διχασμού, αλλά και τη συμμετοχή για πρώτη φορά του ΚΚΕ στο κοινοβούλιο που είχε «κατέβει» στις εκλογές ως «Ενιαίον εκλογικόν μέτωπον εργατών, αγροτών και προσφύγων»¹¹⁷, το κοινοβούλιο του 1926 έλαβε «μια δημοκρατικότερη υπόσταση»¹¹⁸ και ο συσχετισμός δυνάμεων υπέστη μια μικρή μεταβολή υπέρ της λαϊκής μάζας. Στο κοινοβούλιο του 1926, κάθε τάξη εκπροσωπούνταν.

Παρ' όλα αυτά όμως, και το κοινοβούλιο του 1926 ήταν, σύμφωνα πάντοτε με τον Μάξιμο, μόνο μορφολογικά και όχι ουσιαστικά διαφορετικό από τη δικτατορία¹¹⁹. Και στην περίπτωση της οικουμενικής κυβέρνησης, η εκτελεστική εξουσία, όπως τονίζεται, ιδιοποιήθηκε τη νομοθετική εξουσία με αποτέλεσμα το κοινοβούλιο να περάσει κάτω από τον έλεγχο της κυβέρνησης. Δημιουργήθηκε, δηλαδή, μια «κυβερνητική δικτατορία στη Βουλή και δια της Βουλής στο λαό»¹²⁰ αφού τα δικαιώματα του κοινοβουλίου ως νομοθετικού σώματος μεταβιβάστηκαν αναγκαστικά από το ίδιο το

¹¹⁵ Ibid., σ. 126

¹¹⁶ Ibid., σ. 127

¹¹⁷ Αλιβιζάτος, Ν., 1981, *ibid.*, σ. 139

¹¹⁸ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 131

¹¹⁹ Ibid., σ. 136

¹²⁰ Ibid., σ. 138

κοινοβούλιο στην εκτελεστική εξουσία, καθιστώντας, με αυτόν τον τρόπο, τη λειτουργία του ελαττωματική. Ο έλεγχος του κοινοβουλίου στην κυβέρνηση αντιστράφηκε και η ενισχυμένη εκτελεστική εξουσία ήταν αυτή που ασκούσε έλεγχο στο κοινοβούλιο. Αυτό που συνέβη ουσιαστικά ήταν η συγχώνευση της νομοθετικής εργασίας με την εκτελεστική εξουσία, «κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η Βουλή να ψηφίζει υποχρεωτικά όλα τα νομοσχέδια που έχουν εγκριθεί προηγουμένως από τους αρχηγούς των αστικών κομμάτων ως κυβέρνησι, από την Οικουμενική και να συζητεί εκείνα μονάχα, που η κυβέρνησι, τα μέλη της, δίνουν άδεια για συζήτηση»¹²¹.

Επιπροσθέτως, το Κοινοβούλιο του 1926, ψηφίζοντας οποιοδήποτε κυβερνητικό νομοσχέδιο ασυζητητί, «έφερε σε αντίθεση προς τις λαϊκές εργατοχωρικές μάζες, όχι μόνο τα κόμματα, μα και τον ίδιο τον εαυτό της ως Βουλή»¹²². Η κυβερνητική κρίση που ακολούθησε έφερε το Κοινοβούλιο σε αντίθεση με τις καταπιεζόμενες μάζες και η σύγκρουση Κοινοβουλίου και μαζών έλαβε τη μορφή «συγκρούσεως Βουλής και κομμουνισμού», αφού το Κοινοβούλιο έδειχνε να μην ανέχεται την έντονη κριτική του ΚΚΕ (το οποίο ήταν το μοναδικό κόμμα που δεν είχε συνδέσει την τύχη του με την οικονομική ανόρθωση που επιχειρούσε η Βουλή του 1926). Με αυτόν τον τρόπο το Κοινοβούλιο χάραζε «τα νεώτερα όρια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, του “μεταρρυθμισμένου” και “προσηρμοσμένου” κοινοβουλευτισμού»¹²³, θέτοντας τις βάσεις για τον νόμο που εισήγαγε η «κοινοβουλευτική δικτατορία του Βενιζέλου»¹²⁴, ο οποίος χαρακτήριζε τον κομμουνισμό «ιδιώνυμο αδίκημα»¹²⁵.

Τα ζητήματα της αντιπροσώπευσης των μαζών και της ανεξέλεγκτης εκτελεστικής εξουσίας, όπως και της αυταρχικοποίησης και φασιστοποίησης της κοινωνίας, απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Μάξιμο στο μελετώμενο από την παρούσα εργασία έργο του. Το Κοινοβούλιο δεν είχε χαρακτήρα κοινωνικό, αφού δεν μπορούσε να ασχοληθεί με τα ζητήματα που απασχολούσαν το λαό και να τα επιλύσει και αφού, συν τοις άλλοις, δεν είχε επαφή με την κοινωνική πραγματικότητα και τα αιτήματα όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

Αντιθέτως, οι αξιώσεις και οι απαιτήσεις των λαϊκών στρωμάτων περνάνε απαρατήρητες και συχνά το περιεχόμενο των αναφορών των λαϊκών στρωμάτων που

¹²¹ Ibid., σ. 138

¹²² Ibid., σ. 141

¹²³ Ibid., σ. 142

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid.

αφορούν τις ανάγκες τους αγνοείται παντελώς από τους βουλευτές. «Ολόκληρη η Βουλή αγνοεί το περιεχόμενο των αναφορών που μαζεύονται κατά εκατοντάδες, για να υπενθυμίζουν ανεκπλήρωτες υποσχέσεις, χαμένες ελπίδες, δεσμούς που πρέπει να ανανεωθούν, απαιτήσεις που είναι άμεση ανάγκη να συζητηθούν»¹²⁶. Οι βουλευτές, ως εκ τούτου, δε λαμβάνουν καθόλου υπόψη τις απαιτήσεις των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία υποτίθεται ότι εκπροσωπούν, και ψηφίζουν με αδιαφορία τους νόμους που καθορίζουν τη ζωή του κοινωνικού συνόλου.

Το Κοινοβούλιο ήταν εκφραστής των συμφερόντων της κεφαλαιοκρατικής αστικής ελίτ αδυνατώντας έτσι να εκφράσει και να εκπροσωπήσει τον λαό. Κατέληξε ένα Κοινοβούλιο αδύναμο, χωρίς ισχύ, αφού είχε απαλλοτριώσει τα δικαιώματά του υπέρ της εκτελεστικής εξουσίας, αλλά και ένα κοινοβούλιο δικτατορικό, που απέκλειε τη συμμετοχή όλων των πολιτικών κομματικών, τον πλουραλισμό απόψεων και τη δημοκρατία. Αντιθέτως, προώθησε την επιβολή της κοινοβουλευτικής δικτατορίας του Βενιζέλου, ο οποίος παρουσιάστηκε ως προσωπικότητα που θα μπορούσε να ικανοποιήσει τους πάντες και να ενοποιήσει τα αντιτιθέμενα συμφέροντα. Ο Βενιζέλος, ως μεσσίας για τα κόμματα και τον κοινοβουλευτισμό, παρουσιάστηκε «ως πρότυπο, ως αρχηγός, πυγμή για τους αστούς, χρηστή διοίκησης για το λαό, φιλεργάτης για τις εργατικές μάζες, “πατέρας” για τους πρόσφυγες, συντηρητικός για τους συντηρητικούς, αριστερός για τους αριστερούς, συμφιλιωτής για τους συμφιλιωτάς, αδιάλλακτος για τους αδιάλλακτους»¹²⁷. Η μεσσιανοποίηση του Βενιζέλου και η προβολή του ως του ιδανικού πολιτικού ηγέτη για όλα τα κοινωνικά στρώματα είναι «το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της χρεωκοπίας της αστικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, η ιδεολογική προπαρασκευή της νέας δικτατορίας»¹²⁸.

Η απαρχή της «απροσωποποίησης των οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων παραγωγής», στην οποία καταφεύγει το «πιο ταξικά συνειδητοποιημένο κομμάτι»¹²⁹ της αστικής τάξης, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της χρεωκοπίας του κοινοβουλευτισμού. Δηλαδή, η «αρνητική ταξική συνείδηση» βρίσκεται στο αποκορύφωμά της με τη «μεσσιανοποίηση» του Ελευθέριου Βενιζέλου και την επακόλουθη «ταύτιση κράτους-

¹²⁶ Ibid., σ. 144

¹²⁷ Ibid., σ. 147

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ρήγος, Α., (1988), *Η Β' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, σ.279

κυβέρνησης-κυβερνήτη κοινωνικού καθεστώτος που οδηγεί στην παραπέρα «αυτονόμηση» του πολιτικού από το κοινωνικό γίγνεσθαι»¹³⁰.

Επιπλέον, η κατίσχυση του ταξικού στοιχείου σε βάρος του κομματικού, έκανε την κοινοβουλευτική λειτουργία ακόμη πιο προβληματική. Τα συμφέροντα των μεγάλων μαζών δεν μπορούσαν να εκπροσωπηθούν από τα αστικά κόμματα και η συμμετοχή του ΚΚΕ στο κοινοβούλιο δε σήμαινε και την αντιπροσώπευση της εργατικής τάξης. «Η παρουσία της κομμουνιστικής ομάδος μέσα στη Βουλή της αφήρεσε αυτόματα κάθε εργατιστική απόχρωσι και την έσπρωξε δεξιότερα»¹³¹, διατείνεται ο Μάξιμος εκφράζοντας την αντίθεσή του στη συμμετοχή του ΚΚΕ στην «πολιτική σταθεροποίησης» της οικουμενικής κυβέρνησης. Η εν λόγω πολιτική προκάλεσε τη γενική δυσαρέσκεια των μαζών και την επακόλουθη επιθυμία τους για μεταβολή του καθεστώτος. Ωστόσο, ακόμη και με την κυβέρνηση Βενιζέλου, το καθεστώς που επικράτησε ήταν η κοινοβουλευτική δικτατορία αφού το κοινοβούλιο συνταυτίστηκε με αυτή. Η σχέση μεταξύ των δύο, κοινοβουλίου και δικτατορίας, καθορίζεται από την ταξική πάλη που υπάρχει ανάμεσα στην αστική καπιταλιστική τάξη- που θέλει να επιβάλει την καπιταλιστική ολιγαρχία συμβάλλοντας στη δικτατοριοποίηση της κοινωνίας- και στα καταπιεζόμενα αγανακτισμένα κοινωνικά στρώματα, τα οποία αγωνίζονται ενάντια σε αυτή την επιβολή.

Η βαθιά πολιτική κρίση που προκύπτει και η προτίμηση σε λύσεις δικτατορικές καταδεικνύουν τη χρεοκοπία του κοινοβουλίου, το οποίο, όχι μόνο δεν ενδείκνυται για τις διαμορφούμενες συνθήκες, αλλά είναι και περιττό. Χάνει το γόητρο και τη γοητεία του (ειδικά για την όλο και πιο συντηρητική και αυταρχική αστική τάξη) και παύει να ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικές σχέσεις.

Η βαθιά δυσπιστία του Μάξιμου στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και η περιφρόνησή του σε συνδυασμό με την καταλυτική κριτική του απέναντι στην αστική τάξη και τους πολιτικούς πρωταγωνιστές της περιόδου, είναι διάχυτες σε όλο το έργο του. Ο Μάξιμος χλευάζει τον τρόπο που λειτουργούσαν οι θεσμοί και αποδίδει την ήττα και την ταπείνωσή τους στις πολιτικές σκοπιμότητες, στον καιροσκοπισμό και στον αστικό χαρακτήρα του κοινοβουλίου που δεν επέτρεπε ουσιαστικά την εκπροσώπηση όλης της κοινωνίας και ιδιαίτερα της εργατικής και αγροτικής. Διατείνεται ότι μόνο υποκρισία και προσποίηση υπήρχε από την πλευρά των πολιτικών

¹³⁰ Ibid., σ. 280

¹³¹ Ibid., σ. 140

προσώπων που καθόριζαν την πολιτική κατάσταση και ήταν υπεύθυνα για την πολιτική και κοινωνική κρίση και ανεύθυνα απέναντι στο εκλογικό σώμα. Επικρίνει τις εξωσυνταγματικές πρακτικές, τις υπερεξουσίες των κυβερνήσεων, την ακόρεστη δίψα για αξιώματα και εξουσία, τις καταχρήσεις εξουσίας υπέρ του αστικού πολιτικού κόσμου και εις βάρος των λαϊκών μαζών που παρέμεναν ανικανοποίητες και καταπιεσμένες.

Καταλήγει στο ότι το κοινοβούλιο είναι «ένα μεγάλο αίσχος, μια μεγάλη απάτη»¹³², αφού οι πολιτικοί που καθορίζουν τις τύχες του λαού, οι εκλεγμένοι από το λαό βουλευτές, οι οποίοι λειτουργούν μέσα σε ένα σύστημα πελατειακό και διεφθαρμένο, ξεχνούν τις υποσχέσεις τους και, αντί να ενεργούν προς όφελος αυτών που τους ψήφισαν, οι πράξεις τους εξυπηρετούν μόνο το προσωπικό τους συμφέρον και το συμφέρον του κεφαλαίου που αντιτίθεται στο συμφέρον του καταπιεζόμενου λαού. Το κοινοβούλιο δεν διαδραματίζει κανένα ουσιαστικό ρόλο μέσα στο καπιταλιστικό κράτος όπου το μόνο βέβαιο είναι, αφενός, η φασιστοποίηση της κοινωνίας με την ταυτόχρονη πάλη κατά του κοινοβουλευτισμού και, αφετέρου, οι πολιτικοί αγώνες, τα μέσα έκφρασης, αντίδρασης και κινητοποίησης των λαϊκών μαζών. Τόσο η αστική τάξη, όσο και η προλεταριακή δεν πιστεύουν πλέον στην κοινοβουλευτική λύση. «Η αστική τάξη έπαυσε να πιστεύει πια στην κοινοβουλευτική κυριαρχία της και η επαναστατική έχει προ πολλού αντιτάξει την προλεταριακή δικτατορία στο αστικό κοινοβούλιο»¹³³.

Η αστική τάξη εγκατέλειψε την πίστη στους φιλελεύθερους θεσμούς και κατέφυγε σε εξωκοινοβουλευτικές διεξόδους που περιστέλλουν τα δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες. Η δε εργατική τάξη, υποστηρίζει ο Μάξιμος, θεωρεί τη δικτατορία του προλεταριάτου ως καταλληλότερη μορφή διακυβέρνησης από τον κοινοβουλευτισμό της αστικής τάξης.

Και οι δύο τάξεις δηλαδή, τόσο η αστική όσο και η εργατική, η καθεμία για τους δικούς της λόγους και τις δικές της σκοπιμότητες, εγκατέλειψαν την πίστη τους στις ατομικές ελευθερίες, στους δημοκρατικούς θεσμούς και στον κοινοβουλευτισμό.

Κεφάλαιο 4: Οι μετασχηματισμοί στην πολιτική αντιπροσώπευση: Η μετριοπαθής κριτική του Αλέξανδρου Σβώλου στον κοινοβουλευτισμό του Μεσοπολέμου

¹³² Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 153.

¹³³ *Ibid.* σ. 152

Ο Αλέξανδρος Σβώλος, ανάμεσα στα πολυάριθμα ενδιαφέροντά του, είχε και την ανάλυση της έννοιας του κράτους. Η θεώρηση του Σβώλου είναι εξελικτική και τελολογική εκκινώντας από τη Γαλλική Επανάσταση προκειμένου να κατανοηθούν οι μεταβολές του κράτους της εποχής του. Η επανάσταση του 1789 ήταν μια αστική επανάσταση, η οποία δεν ωφέλησε τις υποτελείς τάξεις παρά μόνο την αστική, την κατέχουσα τάξη, οδηγώντας στη δημιουργία ενός κράτους που λειτούργησε ως ένας «οργανισμός απλώς πολιτικός και θεσμικός, αρκούμενος δηλαδή, στη λειτουργία των νομικών και των πολιτικών διαδικασιών και, μένοντας συγχρόνως, μακριά από την κοινωνία και τα προβλήματά της»¹³⁴. Παρατηρείται από τον Σβώλο ένα διττό έλλειμμα σχετικά με το κράτος : αυτό της κοινωνικότητας της δικαιικής δομής και αυτό της αντιπροσώπευσης της κοινωνίας¹³⁵.

Το κράτος θεμελιώθηκε σε έννοιες όπως αυτή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της λαϊκής κυριαρχίας και του δικαίου, αλλά δεν μετέβαλε τις σχέσεις του με τις κατώτερες μη κατέχουσες τάξεις ούτε έλαβε υπόψη τις ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις. Ως εκ τούτου, δεν έγινε κοινωνικό, αλλά μόνο ένα εννοιοκρατικό οικοδόμημα με τις κυρίαρχες έννοιες να είναι πλασματικές και όχι πραγματικές, στο πλαίσιο όχι μιας γνήσιας δημοκρατίας για το σύνολο της κοινωνίας αλλά αστικής, μονόπλευρης που υπερασπιζόταν τα συμφέροντα μιας ισχυρής οικονομικά τάξης παραγκωνίζοντας τις υπόλοιπες τάξεις.

Αυτού του είδους η δημοκρατία αποτελεί γνώρισμα του αστικού κράτους της εποχής του Σβώλου, το οποίο προέκυψε προς όφελος μιας συγκεκριμένης τάξης, της αστικής. Το κράτος αυτό ήταν ένα φιλελεύθερο μη παρεμβατικό κράτος και βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με αυτό που οραματιζόταν ο Σβώλος, τον πιστό υπηρέτη του δημοσίου συμφέροντος και τον «καλό οικογενειάρχη»¹³⁶ με έμφαση στον κοινωνικό χαρακτήρα του.

Το κράτος οφείλει, κατά την άποψη του Σβώλου, να έχει ρόλο ρυθμιστικό και οργανωτικό σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις και να φροντίζει για το δημόσιο συμφέρον και τη διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής και ευημερίας μέσα από ένα διευρυνμένο πλαίσιο κοινωνικοοικονομικών δραστηριοτήτων. Θεωρεί αναγκαίο να

¹³⁴ Κασσιμάτης, Γ. (2009), «Ο Αλέξανδρος Σβώλος και η εποχή του», σ.78-79, στο Αναστασιάδης, Γ. & Κασσιμάτης, Γ. (Επιμ.) *Αλέξανδρος Σβώλος - ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (σελ. 47-109). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

¹³⁵ Ibid., σ. 78

¹³⁶ Καραβοκύρης, Γ., σ. 10, Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.* σ. 37

ενισχυθεί το κράτος έναντι της κοινωνίας και ταυτόχρονα να ενισχυθούν οι μηχανισμοί του, οικονομικοί, ιδεολογικοί, γραφειοκρατικοί, κ.α., χωρίς να παραβλέπεται ο χαρακτήρας του ως κράτος δικαίου που υπόκειται σε νομικούς περιορισμούς¹³⁷. Είναι απαραίτητο για το κράτος να δύναται να αυτοπροσδιορίζεται και να αυτοπεριορίζεται, αλλά και να θέτει στόχους, όπως τη διατήρηση της υπόστασής του, την πραγμάτωση του Δικαίου και τη δημιουργία πολιτισμού¹³⁸. Εντούτοις, πόρρω απέχει αυτή η εικόνα του σβώλειου κράτους από το ατομικιστικό φιλελεύθερο μη παρεμβατικό κράτος που κυριάρχησε ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έχοντας χαρακτήρα κυρίως πολιτικό.

Το δυτικοευρωπαϊκό κράτος παρέμεινε πολιτικό κατέχοντας το ρόλο του νυχτοφύλακα. Ταυτόχρονα, παρέμεινε ξένο στην κοινωνική ζωή, αλλά θεματοφύλακας των ατομικών δικαιωμάτων προς όφελος της αστικής τάξης εκδηλώνοντας έτσι τον ατομικισμό του και τον ταξικό προσανατολισμό του. Επιπροσθέτως, ο Σβώλος θεωρεί ότι το κράτος-νυχτοφύλακας ήταν η κυρίαρχη μορφή του κράτους έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δηλώνοντας «τη διάκριση του κράτους από την κοινωνία, αλλά και την απόλυτη υπεροχή του κράτους έναντι μιας κοινωνίας, που ορίζεται ως απλό άθροισμα πολλών ατόμων»¹³⁹ και όχι ως οργανωμένο σύνολο που έχει ως μέλημα την ευημερία όλων και δημιουργεί πολιτισμό. Η αστική τάξη είναι αυτή που υπερισχύει μονοπωλώντας την πολιτική εξουσία αφού οι κοινωνικοί όροι του ανταγωνισμού την ευνοούν μέσω της επικράτησης των αρχών του φιλελευθερισμού, οι οποίες ωστόσο ήταν αντίθετες προς την κοινωνική πραγματικότητα.

Το κράτος όμως οφείλει να απαγκιστρωθεί από την αστική τάξη και να εγκαταλείψει τον μονόπλευρο προσανατολισμό του, να γίνει αταξικό και να αρνηθεί την πολιτική αντιπροσώπευση ώστε να δημιουργηθεί γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη της επαγγελματικής αντιπροσώπευσης όλων των τάξεων, η οποία αποτελεί το σβώλειο όραμα, στο πλαίσιο μιας ουσιαστικής κοινωνικής δημοκρατίας¹⁴⁰.

Αυτό μπορεί να καταστεί δυνατό με τη μεταβολή του χαρακτήρα του κράτους και των σχέσεων του με την αστική τάξη μέσω της ταξικής πάλης, η οποία ήταν το αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης «των κοινωνικών διαφορών και του ανταγωνισμού των συμφερόντων»¹⁴¹. Αντί για την επικαλούμενη από τον φιλελευθερισμό «αρμονία» των

¹³⁷ Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του κράτους δικαίου σύμφωνα με τον Σβώλο, βλ. Πάσχο, Γ., (1981), *ibid.* σ. 30-37

¹³⁸ Βλ. σημ. 7 σε Πάσχο, Γ., (1981), *ibid.* σ. 32

¹³⁹ Κασσιμάτης, Γ., *ibid.*, σ. 52

¹⁴⁰ Βλ. παρακάτω στο παρόν κεφάλαιο

¹⁴¹ Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του Πολιτεύματος*, σ. 127, εκδ. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2008, Αθήνα, Κομοτηνή

συμφερόντων απλώθηκε η πάλη των τάξεων, δημιουργώντας μια νέα κοινωνική εξέλιξη αφού αναίρεσε τις ιδεολογικές βάσεις του αστικού πολιτισμού¹⁴².

Η εξελικτική αντίληψη για το κράτος οδηγεί στη δριμεία κριτική, μεταξύ άλλων, της πολιτικής αντιπροσώπευσης της οποίας είχε μελετήσει σε βάθος τα θεωρητικά και ιστορικά θεμέλια. Η σαρωτική κριτική του Σβώλου ασκήθηκε, εντούτοις, κυρίως εναντίον της εσωτερικής διάβρωσης και της αλλοίωσης των θεμελίων του θεσμού της αντιπροσωπείας και όχι εναντίον της αντιπροσωπείας αυτής καθεαυτής¹⁴³.

Αυτό που αμφισβητεί κατ'ουσίαν ο Σβώλος είναι η ποιότητα και η γνησιότητα της αντιπροσώπευσης καθώς θεωρεί ότι παρουσιάζει ελλείμματα και ανεπάρκειες αφού δεν εκπροσωπούνται όλες οι κοινωνικές τάξεις και, ως εκ τούτου, το αντιπροσωπευτικό σύστημα είναι ανίκανο να εκπροσωπήσει στην πραγματικότητα την κοινωνία στο σύνολό της. Εκπροσώπηση έχουν τα ισχυρά οικονομικά συμφέροντα της αστικής τάξης και όχι οι υπόλοιπες τάξεις ή οι κοινωνικές και οικονομικές ομάδες. Επομένως, δεν υπάρχει ισότητα των πολιτών και ο χαρακτήρας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι μόνο πολιτικός και όχι κοινωνικός, χωρίς να υπάρχει μέριμνα για το μέρος του πληθυσμού που αποκλείεται από τις δημοκρατικές διαδικασίες (ο γυναικείος πληθυσμός και “οι έξω της Χώρας διαμένοντες εκλογείς”¹⁴⁴) ή που απλώς δε συμμετέχει σε αυτές (το τμήμα του εκλογικού σώματος που δεν ασκεί το εκλογικό του δικαίωμα). Δεν υπάρχει, συνεπώς, ουσιαστική δημοκρατία για το σύνολο της κοινωνίας, αλλά δημοκρατία θεμελιωμένη στη βάση του ατομικισμού και του ωφελιμισμού που ευνοεί ορισμένα μόνο συμφέροντα, ορισμένα επαγγέλματα και ορισμένες συνδικαλιστικές οργανώσεις και κοινωνικές ομάδες.

Η κριτική στην αντιπροσώπευση, στην οποία συμβολίζεται η κρίση της δημοκρατίας¹⁴⁵, ξεκινά από την άρνηση της υποτιθέμενης λαϊκής ενότητας στην οποία βασίζεται το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας¹⁴⁶. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα δεν είναι γνήσιο και η ίδια η λαϊκή κυριαρχία αποτελεί επινόημα («πλάσμα»), μια ιδέα που έχει υποστεί εσωτερική διάβρωση και κατάπτωση, αλλά επιβιώνει ακόμη¹⁴⁷. Η λαϊκή κυριαρχία και η γενική βούληση, «τα κύρια στοιχεία του εννοιοκρατικού

¹⁴² Ibid., σ. 128

¹⁴³ Κασσιμάτης, Γ., *ibid.*, σ. 80

¹⁴⁴ Σβώλος, Α., I., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 85

¹⁴⁵ Ibid., σ. 142

¹⁴⁶ Παπανικολάου, Κ., (2008), “Η ένταξη και η επιρροή του Σβώλου στη συνταγματική θεωρία”, σ. 156, στο Αναστασιάδης, Γ. & Κασσιμάτης, Γ. (Επιμ.) *Αλέξανδρος Σβώλος - ο συνταματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (σελ. 47-109). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

¹⁴⁷ Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 117

οικοδομήματος της συγχρόνου δημοκρατίας», αποτελούν «προλήψεις» και «απλά πλάσματα χωρίς περιεχόμενον»¹⁴⁸.

Ειδικότερα για τη θέληση του λαού υποστηρίζει ο μελετητής, συνεχίζοντας την καταλυτική κριτική του και τις εύστοχες παρατηρήσεις του, ότι αυτή η θέληση είναι αδύνατο να είναι ενιαία, αλλά υπάρχουν πολλές διαφορετικές ασυμβίβαστες και αλληλοσυγκρουόμενες θελήσεις ούτως ώστε καθίσταται αδύνατο να συζητά κανείς για ενιαία θέληση¹⁴⁹. Οι ποικίλες αντιθέσεις, οικονομικής, θρησκευτικής, εθνικής και φιλοσοφικής φύσεως, οδηγούν αναπόφευκτα στο «διαφορισμό» μεταξύ των ομαδικών θελήσεων, παρόλο που οι αντιθέσεις αυτές -και κυρίως οι οικονομικές- συγκαλύπτονται «δι'ενωτικών ιδεών- συμβόλων, μεγάλης επηρείας», όπως της εθνικής ιδέας, πριν «αναχθούν εις γνωρίσματα τάξεων»¹⁵⁰.

Ορισμένα σημεία από τους παραπάνω προβληματισμούς διαφαίνονται και στον εναρκτήριο λόγο του Σβώλου *Προβλήματα της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας*, όπου ασκείται έντονη κριτική στον μεσοπολεμικό κοινοβουλευτισμό.

Ήδη με την έναρξη του λόγου του καταγγέλλει τον φιλελεύθερο κοινοβουλευτισμό ως ένα αλλοιωμένο μηχανισμό στο εσωτερικό του που νοθεύει το δημοκρατικό πολίτευμα. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία όπως εξελίχθηκε ιστορικά κατέληξε να είναι μια κομματική δημοκρατία, ένα κομματικό κράτος στο οποίο τα πολιτικά κόμματα είναι κύριοι ρυθμιστές της πολιτικής ζωής προκαλώντας δυσλειτουργίες στους θεσμούς.

Τα πολιτικά κόμματα βέβαια συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία της δημοκρατίας και της δημοκρατικής ιδέας, η οποία όμως υπέστη εσωτερική μεταβολή από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν τα κόμματα και η ατομική ελευθερία ολοκληρώθηκε αφού εκφράστηκε «δια της ομαδικής οργανώσεως»¹⁵¹ και δόθηκε στους πολίτες το δικαίωμα να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή. Μάλιστα η ανάγκη συμμετοχής σε ομάδες, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα, διέψευσε «την ατομικήν ιδέαν της πολιτικής ελευθερίας»¹⁵² αφού τα κόμματα αποτέλεσαν τα μέσα έκφρασης των συμφερόντων και των ιδεολογικών προσανατολισμών της μάζας. Εντούτοις, η μάζα είναι παθητική και αδρανής συνιστώντας ένα απλά υλικό, «το οποίο πρέπει να οργανωθεί, να πεισθή και να οδηγηθή εις τας κάλπας»¹⁵³. Η μάζα είναι λοιπόν υποτελής στη βούληση και στην

¹⁴⁸ Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 84, Παπανικολάου, Κ., *ibid.*, σ. 151

¹⁴⁹ Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ.87

¹⁵⁰ Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, *ibid.*

¹⁵¹ *Ibid.*, σ.89

¹⁵² *Ibid.*, σ.90

¹⁵³ *Ibid.*, σ. 92

υπεροχή του κόμματος, το οποίο αποτελεί ευρεία οργάνωση μέσα στην οποία δεν μπορεί να εκδηλωθεί η «ατομική ανεξαρτησία της γνώμης»¹⁵⁴.

Εφόσον η πολιτική εξουσία στο πλαίσιο της δημοκρατίας βρίσκεται στα κόμματα, ο Σβώλος συμπεραίνει ότι «η “διεύθυνσις” του Κράτους, η έκφρασις δηλ. της θελήσεως του Λαού και αυτή αύτη η “ιδέα του Κράτους” ανήκουν σήμερον κατά βάσιν εις τα πολιτικά κόμματα»¹⁵⁵. Δηλαδή, στις σύγχρονες δημοκρατίες, η πραγματική «κυριαρχία» έγκειται, όχι στο Λαό στον οποίο τυπικά αναγνωρίζεται, αλλά σε λιγότερες ή περισσότερες θελήσεις που κυριαρχούν στο κόμμα¹⁵⁶, οι οποίες επιλέγουν ή ανατρέπουν τους εκπροσώπους του λαού, τους αρχηγούς των κυβερνήσεων και τους υπουργούς και χαράζουν την εφαρμοζόμενη πολιτική και νομοθεσία.

Επομένως, τα λαϊκά κόμματα που δημιουργήθηκαν με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας είχαν μείζονα αρνητική επιρροή στη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, διότι συνετέλεσαν στη δημιουργία μιας κυρίαρχης κομματικής ολιγαρχίας, η οποία νόθευε το αντιπροσωπευτικό σύστημα και υποκαθιστούσε τη λαϊκή κυριαρχία.

Μέσα στο κοινοβούλιο, τα κομματικά συμφέροντα συγκρούονται και συμβιβάζονται με προδιαγεγραμμένη κατάληξη την κυνική επικράτηση μιας κυβερνητικής βούλησης. Το δε κοινοβούλιο κρίνεται ως ο κατεξοχήν πολιτικός θεσμός, «στον οποίο ενσαρκώνεται η ιδέα της πολιτικής αντιπροσώπευσης του λαού»¹⁵⁷. Ο θεσμός αυτός, ωστόσο, συνδέεται άμεσα με τον φιλελευθερισμό και τα αστικά μόνο συμφέροντα¹⁵⁸. Το πολιτικό κοινοβούλιο, λοιπόν, «θεωρείται καταρχήν, ως η κυριότερη πολιτική-θεσμική έκφραση του φιλελεύθερου ατομικισμού»¹⁵⁹ και όχι ως η εκπροσώπηση «της συνολικής ευθυκρισίας του Λαού»¹⁶⁰. Αυτό που εκπροσωπείται στην πραγματικότητα είναι τα συμφέροντα των πολιτικών κομμάτων για την προάσπιση των οποίων, εξάλλου, διενεργείται και η όποια (ανορθολογική συνήθως) συζήτηση στο κοινοβούλιο¹⁶¹. Οι βουλευτές εκπροσωπούν όχι το λαό, αλλά ο καθένας τους εκλογείς

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Ibid., σ.90

¹⁵⁶ Ibid., σ. 91

¹⁵⁷ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ.66

¹⁵⁸ Ibid., σ.67-68

¹⁵⁹ Ibid., σ.40

¹⁶⁰ Σβώλος, Α.,Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 127

¹⁶¹ Για την άποψη περί της ποιότητας του δημοσίου διαλόγου, βλ. παρακάτω, κεφ. 5

του¹⁶², με αποτέλεσμα ο λαός ως αντιπροσωπευόμενος να μην μπορεί να υφίσταται ως πολιτική ενότητα, ως «ιδέα δηλαδή του συνόλου»¹⁶³.

Ο κοινοβουλευτισμός εξελίσσεται μοιραία στην «απόλυτη κομματοκρατία»¹⁶⁴, πράγμα που εξηγεί και την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας μέσω των εξουσιοδοτήσεων και την αλόγιστη χρήση του δικαίου έκτακτης ανάγκης¹⁶⁵.

Η κριτική του Σβώλου στον κοινοβουλευτισμό είναι παράλληλα κριτική, τόσο στο φιλελευθερισμό όσο και στο συνταγματικό δίκαιο, το οποίο επίσης αμφισβητεί εφόσον κι αυτό ευνοεί την αστική τάξη (για να το επαληθεύσει ωστόσο αργότερα¹⁶⁶). Εκφράζει την προτίμησή του για τον όρο «κοινωνικό δίκαιο» προκειμένου να ορίσει το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τις σχέσεις του κράτους με τις ποικίλες κοινωνικές ομάδες και των κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους, αλλά και τις σχέσεις στο εσωτερικό αυτών των ομάδων¹⁶⁷. Το εν λόγω δίκαιο θα ουσιαστικοποιούσε τη σχέση του κράτους με την κοινωνία αφού θα προωθούσε την «ισόρροπη κοινωνική ανάπτυξη όλων των κοινωνικών ομάδων και μελών τους ως προς τα κοινωνικά αγαθά και τις κοινωνικές αξίες»¹⁶⁸.

Εντούτοις, οι σχέσεις κράτους και κοινωνίας καθορίζονται μέσω των πολιτικών κομμάτων όπου κατισχύουν τα ισχυρά οικονομικά συμφέροντα μιας κομματικής ελίτ. Η κομματική ολιγαρχία είναι κατ'ουσίαν εκείνη η οποία δύναται να καθορίζει a priori την πολιτική και νομοθετική κατεύθυνση που θα ακολουθηθεί χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η διάκριση της εκτελεστικής και της νομοθετικής λειτουργίας.

Σχετικά με τη λαϊκή πλειοψηφία, ο Σβώλος υποστηρίζει ότι αυτή εγκρίνει τους πολιτικούς σκοπούς ενός ορισμένου κόμματος και η κυβέρνηση είναι αυτή που τους εφαρμόζει. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «η κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν αποσπάται πλέον από τους εκλογείς προς τον σκοπόν να περιβληθή απλώς δια της εμπιστοσύνης της η κυβέρνηση της εκλογής του ανωτάτου άρχοντος, αλλά δια ν' ασκηθή η πολιτική εξουσία καθ' ωρισμένην συνήθως, εκ των προτέρων, εις τας κύριαις της γραμμάς, νομοθετικήν και κυβερνητικήν κατεύθυνσιν»¹⁶⁹.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid., σ. 125

¹⁶⁴ Καραβοκύρης, Γ. (2010), *Οι κατά Σβώλο διέξοδοι στην κρίση του κοινοβουλευτισμού*, σ.4, διαθέσιμο στο <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/703/ent.1703.asp>

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid., σ. 5

¹⁶⁷ Κασιμάτης, Γ., *ibid.*, σ. 91

¹⁶⁸ Ibid., σ. 91

¹⁶⁹ Σβώλος, Α.,Ι., (1931), *Προβλήματα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (εναρκτήριοις λόγος)*, εκδ. οίκος ΤΖΑΚΑ, ΔΕΛΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ, σ.9

Η νομοθετική και εκτελεστική κατεύθυνση αποτελούν δύο από τις τρεις λειτουργίες της πολιτικής εξουσίας, η οποία είναι ενιαία για τον Σβώλο. Οι λειτουργίες αυτές διέπονταν από την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, η οποία βέβαια εξυπηρετούσε κυρίως τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Όπως διαμορφώθηκε αυτή η αρχή μετά τη Γαλλική Επανάσταση, «εξέφραζε την αρχή της ισορροπίας μεταξύ των πρωτεύοντων οργάνων του κράτους»¹⁷⁰, προφυλάσσοντας, όπως διακηρυσσόταν, την ελευθερία. Με την κυριαρχία των κομμάτων, όμως, αλλοιώνεται η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών και δεν υπάρχει ισορροπία αφού η εκτελεστική εξουσία ενισχύεται εις βάρος της νομοθετικής. Χωρίς τα κόμματα, ωστόσο, «δεν θα κατέρρεε ούτε η ιδεολογία ούτε η ουσιαστική λειτουργία της διάκρισης και ισορροπίας των εξουσιών»¹⁷¹ και κυρίως της νομοθετικής και εκτελεστικής, οι οποίες συγκεντρώνονται στο εσωτερικό των κομμάτων. Αυτό που «επικρατεί στην πραγματικότητα είναι η οργανική συγχώνευση της κυβέρνησης με το κοινοβούλιο και τους βουλευτές που την υποστηρίζουν»¹⁷². Η διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας είναι σχετική και «δεν έχει νομικώς απόλυτον σημασία»¹⁷³ αφού με τη θέσπιση νομοθετικών διαταγμάτων ενισχύεται η εκτελεστική εξουσία και αυτή η τελευταία διεισδύει στη νομοθετική. Με τη χορήγηση στη Διοίκηση ευρύτατων εξουσιοδοτήσεων καταλύεται σχεδόν «η αρμοδιότης και η χρησιμότης των νομοθετικών Σωμάτων»¹⁷⁴.

Κατά της αυθαιρεσίας του κομματικού κράτους, στο οποίο έχει οδηγηθεί το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, αλλά και κατά της «νομοθετικής και κυβερνητικής παντοδυναμίας των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών»¹⁷⁵, που οδηγούν στην ανάπτυξη ολιγαρχικών τάσεων στο εσωτερικό των κομμάτων, ο Σβώλος επισημαίνει ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία αναζητεί ορισμένους φραγμούς και «νόμιμα μέσα αντιστάσεως»¹⁷⁶.

Η πλέον πρωτότυπη πρόταση του Σβώλου αφορά στη συγκρότηση του επαγγελματικού κοινοβουλίου. Ο Σβώλος, έχοντας ήδη τονίσει την ανεπάρκεια και τη σχετική αξία της αντιπροσώπευσης και των κοινοβουλευτικών θεσμών, στόχευε στην αποσύνδεσή τους από την έννοια της δημοκρατίας¹⁷⁷. Η έντονη κριτική του στο

¹⁷⁰ Σβώλος, Α., Ι., (1931), *Προβλήματα*, ibid., σ.9

¹⁷¹ Πάσχος, Γ.,(1981), ibid., σ. 114

¹⁷² Ibid., σ. 115

¹⁷³ Σβώλος, Α., (1931), *Προβλήματα*, ibid., σ. 11

¹⁷⁴ Ibid., σ. 12

¹⁷⁵ Ibid., σ. 13

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Πάσχος, Γ., (1981), ibid., σ. 79-80

μονόπλευρα προσανατολισμένο πολιτικό κοινοβούλιο που εξυπηρετεί μόνο τα αστικά συμφέροντα δεν θεωρείται, ωστόσο, «ως αυτοσκοπός, αλλά ως προοίμιο-προϋπόθεση για να αναπτυχθεί η ιδέα για την επαγγελματική αντιπροσώπευση»¹⁷⁸. Η επαγγελματική αντιπροσώπευση είναι το επαγγελματικό κοινοβούλιο που οραματίζεται ο έλληνας πολιτειολόγος, το οποίο θα μπορούσε να εκπροσωπήσει ουσιαστικά «την θέλησιν των ενοτήτων του κοινωνικού βίου»¹⁷⁹, δηλαδή όλες τις οικονομικές ενώσεις και τα αντιτιθέμενα συμφέροντά τους. Η επαγγελματική αντιπροσωπεία θα μπορούσε να εξυπηρετεί πλήρως τα υπάρχοντα συμφέροντα, να λειτουργεί ως νομοθετικό και συμβουλευτικό σώμα και να έχει λειτουργίες νομοθετικές, εποπτικές και διοικητικές (αφού προηγηθεί μια ορθολογικότερη διευθέτηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών)¹⁸⁰. Επιπλέον, το κοινοβούλιο αυτό θα αντικαθιστούσε το παρωχημένο πολιτικό κοινοβούλιο και θα εναρμονιζόταν με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα του σύγχρονου μεσοπολεμικού κράτους αναπροσαρμόζοντας το αντιπροσωπευτικό πολίτευμα¹⁸¹ και συντελώντας στην πραγματική αυτοδιάθεση των «δημοκρατούμενων πολιτών»¹⁸².

Στο εν λόγω κοινοβούλιο, θα υπήρχε γνήσια και ειλικρινής εκπροσώπηση της οικονομικής κοινωνίας στο σύνολό της. Δηλαδή, θα εκπροσωπούσαν οι επαγγελματικές ενώσεις του πολίτη, ή μάλλον του επαγγελματία, και η δημοκρατία θα αποκτούσε ουσιαστική υπόσταση αφού σε αυτές τις ενώσεις θα συμμετείχαν ενεργά τα άτομα στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας¹⁸³.

Αυτό το επαγγελματικό κοινοβούλιο, βρίσκεται πάντοτε «στη βάση της φιλελεύθερης δημοκρατίας»¹⁸⁴ κι επομένως, διαφοροποιείται με σαφήνεια από τα ελεγχόμενα σοβιέτ και τη σωματειακή οργάνωση στα φασιστικά καθεστώτα που έχουν χαρακτηρίσει δικτατορικό ή ολοκληρωτικό¹⁸⁵. Σε αντίθεση με το πολιτικό κοινοβούλιο, στο οποίο είναι εύκολη η επιβολή «των ολιγαρχικών τάσεων των κομμάτων» και της παντοδυναμίας τους¹⁸⁶, στην αντιπροσωπεία συμφερόντων των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργαζομένων και των οργανώσεων των οικονομικών

¹⁷⁸ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ.69

¹⁷⁹ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ. 172

¹⁸⁰ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ. 175

¹⁸¹ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ.σ. 164-165, 169

¹⁸² Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ. 169

¹⁸³ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ. 82

¹⁸⁴ Κασσιμάτης, (2009), «Ο Αλέξανδρος Σβώλος και η εποχή του», *ibid.*, σ. 86

¹⁸⁵ Κασσιμάτης, *ibid.*, σ. 85

¹⁸⁶ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ.σ. 169-170

επαγγελματιών¹⁸⁷ υπάρχει «αναγνώριση της πραγματικής πλουραλιστικής ταυτότητας»¹⁸⁸ και αυτό «διότι η εκπροσώπηση των ενοτήτων των συμφερόντων κατ'ανάγκην πολλαπλασιάζει τις πηγές της ιθύνουσας θελήσεως εκάστης τάξεως»¹⁸⁹.

Η πραγμάτωση του ιδεώδους της αληθινής δημοκρατίας καθίσταται εφικτή μέσω της αντιπροσωπείας των συμφερόντων διαλύοντας και τον μύθο της λαϊκής ενότητας και της ενιαίας βούλησης. Η λαϊκή βούληση θα είναι «η θέλησις των οργανωμένων παραγωγικών τάξεων»¹⁹⁰ ενώ τα επαγγελματικά σωματεία θα ρυθμίζουν την παραγωγή υπό την εποπτεία της Κυβέρνησης.

Επιπλέον, το εν λόγω κοινοβούλιο, θα πρέπει να θεμελιώνεται πάνω σε ορισμένες βάσεις όπως:

α) την οργανικότητα, δηλαδή την εκπροσώπηση όλων των οικονομικών ενοτήτων, από τις μικρότερες έως τις συνθετότερες,

β) την εκούσια συμμετοχή και την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, χωρίς όμως να αποκλείεται και η υποχρεωτική συμμετοχή στις επαγγελματικές οργανώσεις,

γ) την ελευθερία διακίνησης όλων των διαφορετικών πολιτικών, θρησκευτικών και άλλων ιδεών εντός του πλαισίου της οποίας θα μπορούν να εκφράζονται οι πολιτικά ισότιμοι πυρήνες που συγκροτούν το επαγγελματικό κοινοβούλιο,

δ) την ισότητα της εκπροσώπησης των ανταγωνιζόμενων τάξεων, δηλαδή της εργατικής τάξης και της καπιταλιστικής,

ε) τη δυναμική εκπροσώπηση των οικονομικών ενοτήτων ανάλογα με τη σπουδαιότητα της κάθε μιας από αυτές για την εθνική οικονομία και την κοινωνική ζωή και ανεξάρτητα από την αριθμητική της δύναμη¹⁹¹.

Ένα κοινοβούλιο που θα διεπόταν από τέτοιες αρχές θα μπορούσε νομοτελειακά να καταλήξει σε μια «οικονομική δημοκρατία»¹⁹², σε ένα νέο «πλουραλιστικό, διαταξικό σύστημα»¹⁹³ που θα μπορούσε να εγγυηθεί την ουσιαστική εκπροσώπηση του συνόλου των κοινωνικών ομάδων.

Άλλα μέσα ελέγχου της κοινοβουλευτικής ασυδοσίας, στα οποία διαφαίνεται ο συνταγματικός φιλελευθερισμός του Σβώλου¹⁹⁴ είναι, λόγου χάρη, η ενίσχυση της

¹⁸⁷ Κασιμάτης, *ibid.*

¹⁸⁸ Καραβοκύρης, Γ., «Οι κατά Σβόλο διέξοδοι στην κρίση του κοινοβουλευτισμού», *ibid.*, σ. 9

¹⁸⁹ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ. 170

¹⁹⁰ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ. 193

¹⁹¹ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νεόν Σύνταγμα*, *ibid.*, σ.σ. 198-200

¹⁹² Κασιμάτης, *ibid.*, σ.87

¹⁹³ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ. 84

¹⁹⁴ Καραβοκύρης, Γ., *ibid.* σ.7

τοπικής αυτοδιοίκησης για να αποφευχθεί η συγκεντρωτικότητα της εξουσίας των κομματικών πλειοψηφιών, καθώς και το αναλογικό εκλογικό σύστημα που επιτρέπει την εκπροσώπηση των μειοψηφιών ενισχύοντας τη θέση τους απέναντι στη βούληση της πλειοψηφίας. Επιπροσθέτως, η αναζήτηση της ποινικής ευθύνης υπουργών, η οποία συνήθως όταν εφαρμόζεται δεν περιλαμβάνει τα σοβαρά υπουργικά αδικήματα και η ενίσχυση του Προέδρου της Δημοκρατίας, μέσω της άμεσης εκλογής του κατά το πρότυπο της αμερικανικής προεδρικής δημοκρατίας. Για την ενίσχυση του ρόλου του αιρετού ανώτατου άρχοντα θεωρεί, εντούτοις, ότι εγκυμονεί κινδύνους η άμεση εκλογή του, γιατί μπορεί να ενισχυθεί η απολυταρχία με την εκλογή μετρίων ή υπέρμετρα φιλόδοξων ατόμων. Για την αποφυγή αυτού του κινδύνου, αλλά και για την εισαγωγή κι άλλων ισορροπητικών στοιχείων όπως αυτό της άμεσης δημοκρατίας (δημοψήφισμα), κρίνεται απαραίτητη η ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του εκλογικού σώματος, η κοινωνική αφύπνισή του και η απόκτηση πείρας¹⁹⁵. Στην περίπτωση δε έμμεσης εκλογής του Προέδρου, αυτή συνιστά εκδήλωση πάλι της «παντοδυναμίας της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας»¹⁹⁶. Σχετικοποιεί, επομένως, την άποψη περί άμεσης εκλογής του ανώτατου αιρετού άρχοντα, αλλά και περί άμεσης συμμετοχής του λαού στη νομοθετική λειτουργία, αφού η προϋπόθεση είναι να μορφωθεί ο λαός προκειμένου να συγκροτηθεί «σε ένα (εκ)παιδευόμενο και κοινωνικο-οικονομικά αυτόνομο πρόσωπο» και να «μετατραπεί ποιοτικά και όχι απλώς αριθμητικά, δια της εξελικτικής-περφεξιονιστικής δύναμης της δημοκρατίας, σε ένα ποικιλόμορφο και έμπλεο ομάδων και διαφορετικοτήτων πλήθος»¹⁹⁷.

Επιπροσθέτως, σχετικοποιεί την αξία, τόσο της κοινής γνώμης όσο και του τύπου, της «ψυχοτενικής μηχανής»¹⁹⁸ που διαμορφώνει την κοινή γνώμη, ως μέσα ανάσχεσης της κοινοβουλευτικής αυθαιρεσίας. Ο λόγος είναι ότι τα μέσα αυτά εξαρτώνται από ορισμένα πρόσωπα ή ομάδες που δρουν σύμφωνα με τα υλικά συμφέροντά τους, αλλά και σύμφωνα με τις επιταγές του κόμματος στο οποίο πρόσκεινται. Ως «όργανο της κομματικής θελήσεως»¹⁹⁹, επομένως, ο τύπος είναι «μοχλός της δημοκρατίας και όχι απλώς η “τέταρτη εξουσία” όπως επιπολαίως χαρακτηρίζεται»²⁰⁰. Επιπλέον, και η έννοια της κοινής γνώμης ως μια ενιαία γνώμη αποτελεί μύθο αφού κοινή γνώμη δεν

¹⁹⁵ Σβώλος, Α.,Ι., (1931), *Προβλήματα*, σ. 18. Βλ. και Καραβοκύρης, Γ., *ibid.* σ.7

¹⁹⁶ Σβώλος, Α.,Ι., (1931), *Προβλήματα*, *ibid.*, σ. 17

¹⁹⁷ Καραβοκύρης, Γ., *ibid.*, σ.9-10

¹⁹⁸ Σβώλος, Α., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 94

¹⁹⁹ *Ibid.*

²⁰⁰ *Ibid.*

υπάρχει, αλλά υπάρχουν ποικίλες γνώμες. Δηλαδή, κάθε ομάδα ή τάξη μπορεί να έχει γνώμη για κάποιο ζήτημα σύμφωνα με τα συμφέροντά της ενώ η «κοινή γνώμη» είναι αυτή που διαμορφώνεται από τον τύπο. Ο τύπος όμως έχει παραπλανητικό χαρακτήρα και προσανατολίζει τους πολίτες προς την επιδοκιμασία των σκοπών των κυρίαρχων κρατικών θελήσεων. Παρ'όλα αυτά, ο Σβώλος, με τις βαθιές δημοκρατικές πεποιθήσεις του, δεν τάσσεται υπέρ του περιορισμού της ελευθερίας του τύπου. Απεναντίας, θεωρεί ότι κάτι τέτοιο αποτελεί «ασυγκρίτως μείζον κακόν»²⁰¹ και ότι ο τύπος οφείλει να συνεχίσει να λειτουργεί ελεύθερα, παρά τις παρεκτροπές, μια που αποτελεί και ένα από τα μέσα εγγύησης της δημοκρατίας.

Συνεχίζοντας την αναφορά του στα αμυντικά μέσα της δημοκρατίας, αναφέρει το νόμο ως σημαντικό ανάχωμα στις αυθαιρεσίες. Ο νόμος ρυθμίζει το πρόβλημα της εγγύησης των ατομικών δικαιωμάτων, τα οποία είναι μείζονος σημασίας όχι μόνο για την ατομική ζωή αλλά και για τη συλλογική. Ωστόσο, ο νόμος στην αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία εκφράζει συνήθως τη θέληση της κομματικής πλειοψηφίας, η οποία δεν λαμβάνει υπόψη τη θέληση της μειοψηφίας. Οι θελήσεις και τα συμφέροντα της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας δεν συμπίπτουν κι ούτε «βλέπουν ομοιομόρφως το θέμα της προσαρμογής των θελήσεων των προς την ιδέαν του Δικαίου»²⁰².

Εξάλλου και τα ατομικά δικαιώματα που προστατεύονται νομικά είναι χαρακτηριστικό του φιλελευθερισμού που τίθεται υπέρ της «αποχής του κράτους από μια ορισμένη σφαίρα ιδιωτικής δράσης των ατόμων (*nec facere*)»²⁰³. Ο φιλελευθερισμός, ως κατεξοχήν ιδεολογία της αστικής τάξης, επεδίωξε τη νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων προκειμένου να προασπίσει τις αντιφεουδαρχικές κατακτήσεις της εν λόγω κοινωνικής τάξης και, παράλληλα, «εδημιούργησε την πίστιν προς την ιερότητα των κεκτημένων δικαίων και προς την αρμονίαν των συμφερόντων, την οποίαν εξασφάλιζεν ο ελεύθερος ανταγωνισμός»²⁰⁴.

Αναφορικά με την διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος στον ανδρικό πληθυσμό και με την καθολική ψήφο, ο Σβώλος θεωρεί ότι πρόκειται για σημαντική εξέλιξη αφού σηματοδοτείται η σταδιακή αποδέσμευση του κράτους από την αστική τάξη,

²⁰¹ Σβώλος, Α., (1931), *Προβλήματα*, *ibid.*, σ.18

²⁰² Σβώλος, Α., (1931), *Προβλήματα*, *ibid.*, σ.14

²⁰³ Πάσχος, Γ.,(1981), *ibid.*, σ. 70

²⁰⁴ Σβώλος, Α., Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 127

στης οποίας τα συμφέροντα και τις σκοπιμότητες ήταν υποταγμένο²⁰⁵. Η εξελικτική θεώρηση της καθολικής ψηφοφορίας από τον Σβώλο εξετάζει την καθολική ψηφοφορία ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης της κοινωνικής βάσης της πολιτικής εξουσίας²⁰⁶. Δόθηκε η ευκαιρία και στις ασθενέστερες τάξεις που ήταν υποτελείς να «ελαττώσουν σε διάφορα στάδια την απόλυτον εκμεταλλευτικήν δύναμιν της αστικής τάξεως»²⁰⁷ και το κράτος άρχισε να αποκτά κοινωνικό χαρακτήρα. Εντούτοις, με την καθολική ψηφοφορία δεν υπήρξε άρση της αντινομίας μεταξύ της πολιτικής ισότητας που επιδιώκει η καθολική ψηφοφορία και της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο²⁰⁸, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο τη δύναμη της καθολικής ψήφου επιφανειακή²⁰⁹. Παρ'όλα αυτά, όταν αρχίζει να εφαρμόζεται η καθολική ψηφοφορία, «αρχίζει ουσιαστικά η “δημοκρατική περίοδος” του κοινοβουλευτισμού, ως μιας αυτόνομης πολιτικής μορφής που διαφέρει από τα φιλελεύθερα πολιτικά μορφώματα και συγκρούεται με αυτά»²¹⁰. Η νέα αυτή περίοδος «επιβάλλει την εκ νέου θεσμοθέτηση και αξιολόγηση των κοινωνικοπολιτικών ισορροπιών»²¹¹ σε ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο δεν κυριαρχούν τα συμφέροντα μόνο της αστικής τάξης, αλλά υπάρχουν διεκδικήσεις τόσο από την μικροαστική τάξη όσο και από την εργατική, οι οποίες εκπροσωπούνται στο κοινοβούλιο.

Η αξία συνεπώς του κοινοβουλευτισμού έγκειται στο γεγονός ότι «η σχέση μεταξύ εκλογέων και αντιπροσωπείας, εφ'όσον προβαίνει η διεύρυνσις του εκλογικού σώματος, εκφράζεται εις την αύξουσαν χρησιμοποίησιν της νομοθετικής εξουσίας υπέρ των αναγκών των εκλογέων»²¹². Δηλαδή, ο χαρακτήρας του κοινοβουλίου γίνεται κοινωνικός και οι τάξεις που εκπροσωπούνται σε αυτό διεκδικούν ένα ισχυρότερο κοινοβούλιο σε σχέση με την εκτελεστική εξουσία. Αυτή η ενίσχυση του κοινοβουλίου ενισχύει ταυτόχρονα και τη δημοκρατική ιδέα.

Κεφάλαιο 5: Η σαγήνη του ολοκληρωτισμού: Η κριτική της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού από τους θεωρητικούς της μεταξικής δικτατορίας

²⁰⁵ Πάσχος, Γ.,(1981), *ibid.*, σ. 57

²⁰⁶ Σβώλος, Α., Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 225

²⁰⁷ Σβώλος, Α., Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήναι, σ.225, 219 σε Πάσχος,Γ.,(1981), *ibid.*

²⁰⁸ Σβώλος, Α., Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, σ.225

²⁰⁹ *Ibid.* , σ. 226

²¹⁰ Πάσχος, Γ., (1981), *Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ.Σβώλου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 111

²¹¹ *Ibid.*, σ.112

²¹² Σβώλος, Α., Ι.,(1928), *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήναι, σ.297, στο Πάσχος, Γ., (1981), *Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ.Σβώλου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 112

Οι αναλυτές της δικτατορίας, στην εκκίνηση της παρουσίασης των «θεμελιωδών συνταγματικών αρχών του Νέου Κράτους», κάνουν σαφές, κατ'αρχάς, ότι με δύο διατάγματα²¹³ που προσυπέγραφαν (σχεδόν) όλα τα μέλη της Εθνοσυνέλευσης²¹⁴ και τα επικύρωναν με την ΚΔ' συντακτική πράξη, ανεστάλησαν άρθρα του μέχρι τότε ισχύοντος συντάγματος διότι απειλούσαν τη δημόσια τάξη, όπως υποστήριζαν. Τα εν λόγω άρθρα αφορούσαν θεμελιώδη δικαιώματα και ατομικές και συλλογικές ελευθερίες, όπως την προσωπική ασφάλεια (άρθρο 5), τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι (άρθρα 10 και 11 αντίστοιχα), την ελευθερία του τύπου (άρθρο 14) και άλλα.

Ο χαρακτήρας βέβαια των ιδρυτικών διαταγμάτων της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου που επικαλούνταν οι συγγραφείς ήταν παράνομος και αντισυνταγματικός, παρά την όποια νομιμοφάνεια προσπαθούσαν να του προσδώσουν. Τα διατάγματα αυτά ήταν ενδεικτικά, ωστόσο, για δύο λόγους όπως αναφέρει ο Αλιβιζάτος: ως προς το παρελθόν, γιατί αποτελούσαν «το αποκορύφωμα και ταυτόχρονα τη νομική και πολιτική συμπίκνωση των εξωσυνταγματικών πρακτικών που ακολούθησε στο μεσοπόλεμο ο πολιτικός κόσμος της χώρας»²¹⁵ και ως προς το μέλλον, διότι «κατά κάποιο τρόπο ανάγγελλαν το νόθο και αντιφατικό χαρακτήρα του “Νέου Κράτους”»: Θέλοντας να είναι “νόμιμο” και “επαναστατικό” ταυτόχρονα, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου χαρακτηριζόταν ήδη στις ιδρυτικές του πράξεις από τις αντιφατικές βλέψεις των δύο βασικών πρωτεργατών του»²¹⁶, δηλαδή του Μεταξά και του Γεωργίου Β'. Ωστόσο, η διάσταση απόψεων των δύο βασικών συνιστωσών της δικτατορίας -που ήταν αντικατοπτρισμός των αντιθέσεων που παρουσίαζαν η φιλογερμανική και η φιλοβρετανική μερίδα των κυρίαρχων τάξεων του ελληνικού Μεσοπολέμου- δεν στάθηκε εμπόδιο στην «επίτευξη ενός σιωπηρού, αλλά σαφούς συμβιβασμού: του συμβιβασμού για την κατάργηση του κοινοβουλευτισμού»²¹⁷.

Για τους θεωρητικούς του μεταξικού καθεστώτος η πρόσληψη του κοινοβουλευτισμού είναι απολύτως αρνητική. Ο κοινοβουλευτισμός, σύμφωνα με τις απόψεις που διέδιδαν οι επικριτές του, οδήγησε την κοινωνία σε παρακμή και

²¹³ Το πρώτο διάταγμα αφορούσε στην αναστολή επ' αόριστον των συνταγματικών διατάξεων για τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και το δεύτερο διέλυε τη Γ' Αναθεωρητική Βουλή χωρίς ταυτόχρονη προκήρυξη εκλογών για ανάδειξη νέας Βουλής. Βλ. σχετικά Αλιβιζάτο, Ν., (1995), σ. 104

²¹⁴ Για τους υπουργούς που παραιτήθηκαν χωρίς να υπογράψουν τα διατάγματα βλ. Αλιβιζάτο, Ν., (1995), *ibid.*, σ.104, σημ.39.

²¹⁵ *Ibid.*, σελ.105

²¹⁶ *Ibid.*, σελ.106-107

²¹⁷ *Ibid.*, σελ. 108

οπισθοδρόμηση, δηλητηριάζοντας τις μάζες με «ιστορικό υλισμό»²¹⁸ και «αναρχισμό»²¹⁹ όπως και απαρχαιωμένες ιδέες, οι οποίες θα έπρεπε να ξεριζωθούν και να επικρατήσουν νέες, γεγονός το οποίο και έκανε η «Μεταβολή» της 4^{ης} Αυγούστου. Γι' αυτό και υπήρξε αναγκαία η εν λόγω «Μεταβολή» και το έργο της «ανοικοδομητικό»²²⁰. Σε αυτή τη «Μεταβολή» προσδίδεται μια αναγκαιότητα και ένα περιεχόμενο φιλοσοφικό και ιδεολογικό, επαναστατικό, πρωτοπόρο, το οποίο, απαλλαγμένο από τον κοινοβουλευτικό μανδύα, θα ανοικοδομήσει την κοινωνία με γνώμονα πάντοτε το εθνικό συμφέρον, όπως υποστηρίζεται με σθένος από τους αναλυτές.

Το νέο καθεστώς παρουσιάζεται και ως κοινωνική μεταβολή υπό την αιγίδα του βασιλιά, η οποία, αφού συντελέστηκε σύμφωνα με τις αρχές του Δημοσίου Δικαίου, «αποτελεί και δημιουργεί Δίκαιον»²²¹. Η σύνδεση του καθεστώτος με τον βασιλιά έχει σημασία αφού ήδη από την παλινόρθωση της Μοναρχίας το 1935, ο θεσμός της βασιλείας απέκτησε ιδιαίτερο κύρος, διότι ακόμη και η αντιβασιλική παράταξη εξέφρασε την εμπιστοσύνη της στο πρόσωπο του βασιλιά νομιμοποιώντας ταυτόχρονα το θεσμό της βασιλείας²²². Η αυξανόμενη πολιτική επιρροή του ενισχύθηκε και από την ομόθυχη υποταγή του στρατού στο βασιλιά. Επομένως, η στήριξη και προώθηση του μεταξικού καθεστώτος από την ήδη περιβεβλημένη με αίγλη βασιλεία προσέδιδε κύρος και στη δικτατορία²²³.

Η προσπάθεια θεσμοθέτησης του καθεστώτος και το μέλημα των αναλυτών του να το παρουσιάσουν ως δίκαιο, αλλά και ως πηγή δικαίου, αντικατοπτρίζει μια τάση του «μεσοπολεμικού πολιτειολογικού θετικισμού»²²⁴, η οποία «ταύτιζε το κράτος και το δίκαιο, την Πολιτειολογία και τη Θεωρία του Δικαίου»²²⁵. Η αναζήτηση της θεμελίωσης της κοινωνίας στο «δίκαιο» που δημιουργεί το δικτατορικό καθεστώς

²¹⁸ Κουμάρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., (Ιούλιος 1938), «ΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ», σε *ΤΟ ΝΕΟΝ ΚΡΑΤΟΣ, ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, Πολιτική-Κοινωνική Φιλοσοφία-Ιστορία-Τέχνη*, τεύχος 11^{ον}, σ. 764

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ Ibid.

²²¹ Ibid., σ. 763

²²² Επιπλέον, η αντισυνταγματική ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του βασιλιά και η ανάληψη αντισυνταγματικών πρωτοβουλιών εκ μέρους του, όχι μόνο δεν αποδοκιμάστηκαν, αλλά βρήκαν την αποδοχή και επικρότηση από τα αστικά κόμματα της εποχής. Τα κόμματα επίσης επιδοκίμασαν την προώθηση του Μεταξά από το βασιλιά στα διάφορα αξιώματα. Βλ. και Αλιβιζάτο, Ν., 1981, σσ. 159-161

²²³ Από κοινού εξάλλου ο βασιλιάς με τον επίδοξο δικτάτορα επέβαλαν τη δικτατορία και με μια σειρά εξωσυνταγματικών πρακτικών εδραίωσαν το καθεστώς.

²²⁴ Πάσχος, Γ., (1988), «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35: Α. Ι. Σβώλος, Η. Ι. Κυριακόπουλος, Δ. Σ. Βεζανής» σε Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. –Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ) *BENIZEΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ*, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο, σελ. 353

²²⁵ Ibid.

αποτελεί αυτοσκοπό των υπερασπιστών του, οι οποίοι περιέγραψαν τον τρόπο δημιουργίας αυτού του «δικαίου» επιχειρώντας να αποδείξουν την εγκυρότητα των διαδικασιών, αλλά και την πολιτική και νομική σημασία της δημιουργίας του Νέου Κράτους.

Εκτός από τη βασιλεία, άλλο έρεισμα της δικτατορίας, της «κοινωνικής μεταβολής», αποτελεί η κοινή γνώμη. Αυτή η κοινή γνώμη κάθε άλλο παρά ελεύθερα διαμορφωμένη ήταν υπό το καθεστώς του κοινοβουλευτισμού, όπως επισημαίνουν οι Κούμαρος και Μαντζούφας. Η διαμόρφωση και η εκδήλωση της κοινής γνώμης είχαν βιομηχανοποιηθεί²²⁶. Περαιτέρω, η κοινή γνώμη ήταν υποταγμένη σε μια κομματική ολιγαρχία προνομιούχων, αλλοιωνόταν από την ψυχολογική βία και τις παθογένειες του κοινοβουλευτισμού και ήταν καθοδηγούμενη από τον υπαγόμενο στα υλικά συμφέροντα των κομμάτων και των ξένων κεφαλαίων τύπο. Συνεπώς, η κοινή γνώμη αποτελούσε μύθο και δεν υφίστατο ως τέτοια.

Η λαϊκή συνείδηση είχε, επομένως, ανάγκη από μια κοινωνική μεταβολή ήδη πριν από την εκδήλωση αυτής της μεταβολής²²⁷, μια που «ο κοινοβουλευτισμός είχε καταλήξει εις σύστημα ανελεύθερον»²²⁸. Έχοντας αυτό το «ηθικόν και κοινωνικό έρεισμα»²²⁹, ο Μεταξάς προχώρησε στην πραγμάτωση της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου. «Συνιστά επομένως λαϊκήν εκδήλωσιν»²³⁰ το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και ακόμη και αν ονομαστεί «δικτάτωρ»²³¹ ο αρχηγός της κυβέρνησης δεν θα πρέπει να συγχέεται με «τύραννον»²³² αφού υπεράνω όλων θέτει το εθνικό συμφέρον και όχι τα ατομικά συμφέροντα.

²²⁶ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., *ibid.*, σ.767

²²⁷ Η κοινή γνώμη δεν πρόβαλλε ιδιαίτερη αντίσταση στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου λόγω της κόπωσης από τις πιεστικές συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Μικρασιατική Καταστροφή, την κυβερνητική αστάθεια και αβεβαιότητα, τα κινήματα και τις επαναστάσεις. Εξάλλου και οι ηγέτες που ενέπνεαν τις μάζες, όπως ο Βενιζέλος, ο Παπαναστασίου κ.ά., δεν υπήρχαν πια. Επιπροσθέτως, δεν είχε δημιουργηθεί από τον αστικό κόσμο κατά τη διάρκεια της Β΄ Δημοκρατίας (η οποία είχε ασαφές κοινωνικό περιεχόμενο) κάποιο ιδανικό άξιο προστασίας μέσω αγώνα. Η έλλειψη πίστης στην αστική διακυβέρνηση με την επακόλουθη κρίση νομιμοποίησής της εντείνει την πορεία αυταρχικοποίησης της κοινωνίας. Βλ. σχετικά Ρήγος Α., *ibid.*, σσ.309-331

Ωστόσο, και πολιτικοί αρχηγοί μέσω επιτροπών προσπαθούσαν να συντονίσουν τα κόμματα εναντίον της δικτατορίας και να εκφράσουν την αντίθεσή τους μέσω υπομνημάτων διαμαρτυρίας στο βασιλιά. Δεν είχαν όμως το απαραίτητο λαϊκό έρεισμα στην προσπάθεια αντίστασης στη δικτατορία. Βλ. σχετικά Σαμπατάκη Θεόδωρο, «Δικτατορία Μεταξά. Η καταστροφική Υποχώρηση των Θεσμών» σε *Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ, ΝΕΟΛΑΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ*, Ε ΙΣΤΟΡΙΚΑ, Ελευθεροτυπία, σσ 9-16. Μεταξύ των κομμάτων, μόνο το ΚΚΕ πρόβαλλε οργανωμένη αντίδραση με στόχο να ενώσει τις αντιδικτατορικές δυνάμεις. Εντούτοις, η αντίστασή του δεν ήταν αποτελεσματική και ικανή να σταματήσει την πορεία προς τη δικτατορία. Έτσι, το πρόβλημα δεν ήταν ποιος θα αντισταθεί αποτελεσματικά στη δικτατορία, αλλά πότε θα ενώσει άμεσα τη διχασμένη αστική τάξη», Ρήγος, Α., *ibid.*, σ.318.

²²⁸ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., *ibid.*, σ.768

²²⁹ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., *ibid.*, σ.767

²³⁰ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., *ibid.*

²²⁷ *Ibid.*, σ.764

²³² *Ibid.*

Οι νέες «συνταγματικές» αρχές επιπλέον που διαμορφώθηκαν από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου συνάδουν με τη «νέα τάξη» πραγμάτων που επιχειρεί να δημιουργήσει το καθεστώς, διαβεβαιώνουν οι αναλυτές του. Η κοινή γνώμη, όπως και ο στρατός, έδωσαν τη συγκατάθεσή τους για τη δικτατορία, με αποτέλεσμα, αυτή η τελευταία να παρουσιάζεται έχοντας «ηθικόν και κοινωνικόν έρεισμα»²³³. Είναι προφανές το μέλημα των συνταγματολόγων να παρουσιάσουν το καθεστώς ως νόμιμο, αφού τηρεί σύμφωνα με τα λεγόμενά τους ορισμένα νομικά προσχήματα, αλλά και νομιμοποιημένο στη λαϊκή συνείδηση, παρά τον αυθαίρετο και παράλογο χαρακτήρα του²³⁴.

Αναφορικά με τις πηγές της πολιτικής εξουσίας, υπάρχει νέα «ερμηνεία» του άρθρου 21 του συντάγματος του 1864/1911 για το έθνος ως πηγή εξουσιών. Το έθνος είναι για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, πηγή εξουσιών. Αποτελεί, ωστόσο, πηγή εξουσιών ως «υπερβατική έννοια στην οποία υποτάσσεται το άτομο ή, με άλλα λόγια, η εθνική θέληση που ενσαρκώνει τη “συλλογική” θέληση για την πραγμάτωση του εθνικού συμφέροντος»²³⁵.

Το έθνος δεν ταυτίζεται πλέον με το λαό, ο οποίος θεωρείται κυρίαρχος μόνο την ημέρα των εκλογών, αφού η εμπιστοσύνη που δείχνει στους «εκλεκτούς» αντιπροσώπους που επιλέγει προδίδεται, διότι αυτοί εξυπηρετούν μόνο ατομικά και κομματικά συμφέροντα και όχι το δημόσιο συμφέρον. Περαιτέρω, οι αντιπρόσωποι του λαού δεν λογοδοτούν για τις πράξεις τους και δεν δεσμεύονται ούτε από τις υποσχέσεις τους ούτε από τη λαϊκή εμπιστοσύνη, αλλά μόνο εξαγγέλλουν προγράμματα άνευ ουσιαστικού περιεχομένου και συγκεκριμένων δράσεων και στόχων. Τα προεκλογικά λόγια τους δεν έχουν καμιά δεσμευτική αξία, κανένα αξιακό περιεχόμενο, με αποτέλεσμα, μετά την εκλογή τους, τα κοινωνικά προβλήματα να παραμένουν ανεπίλυτα.

Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι υπάρχει η δυνατότητα ανάκλησής τους από το λαό που τους εξέλεξε. Επομένως, η λαϊκή εμπιστοσύνη προς τους εκπροσώπους είναι χωρίς ουσιαστικό νόημα, αφού επαφίεται μόνο στη θετική βούλησή τους και όχι στη δεσμευτικότητα που θα έπρεπε να αισθάνονται απέναντι στην εν λόγω λαϊκή εντολή. Οι εκλεγμένοι αποτελούν και μια κοινοβουλευτική ολιγαρχία τυράννων που

²³³ Ibid., σ. 765

²³⁴ Βλ. αναλυτικότερα σχετικά με αυτό το θέμα Αλιβιζάτος, Ν., 1981, σσ. 167-168

²³⁵ Αλιβιζάτος, Ν., 1981, ibid., σ.122

επιλέγει ο λαός για να τον κυριαρχήσει, η οποία, ωστόσο, είναι επικίνδυνη και καταπιεστική. Εφόσον οι «τύραννοι» αυτοί δεν υπόκεινται σε ποινικό έλεγχο, μπορούν να αυθαιρετήσουν και να πράξουν ο,τιδήποτε επιθυμούν χωρίς να υπάρχει ο φόβος της τιμωρίας. Τονίζουν, δηλαδή, οι πολιτειολόγοι του μεταξικού καθεστώτος την έλλειψη ηθικών αξιών και ορίων, καθώς και την απόκλιση μεταξύ θεωρητικού και κανονιστικού νοήματος.

Προφανώς, οι αναλυτές τοποθετούνται κατά του αντιπροσωπευτικού συστήματος το οποίο διακωμωδούν και διασύρουν προκειμένου να καταδείξουν ότι είναι άνευ αξίας και ότι εξυπηρετεί μόνο προσωπικά και κομματικά συμφέροντα. Το υποκριτικό ενδιαφέρον τους για τον λαό, είναι στο επίκεντρο της ανάλυσής τους. Ο λαός, εξάλλου, θα μπορούσε να γίνει και αποδέκτης βίας όταν η «επαναστατική ελίτ»²³⁶ θα κρίνει ότι ο λαός, ο οποίος είναι απλός και ανίσχυρος, δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί το συμφέρον του και χρειάζεται καθοδήγηση από ισχυρούς και εθνικόφρονες αρχηγούς. Ως εκ τούτου, ο στόχος είναι η εξάρτηση του πολιτικού συστήματος από τις αυθαίρετες αποφάσεις της ισχυρής πολιτικής ηγεσίας, η οποία επιβάλλεται για το «καλό» του έθνους, την κοινωνική αρμονία και συνοχή και, προπάντων, την κοινωνική πειθαρχία.

Ο ισχυρός αρχηγός, άλλωστε, μπορεί να εκφράσει τη γενική βούληση, η οποία, με το ηθικό περίβλημα που επιθυμούν να της προσδώσουν οι υποστηρικτές του καθεστώτος, δεν εξυπηρετείται από το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Αντιθέτως, η γενική βούληση του έθνους –και σε αυτό το σημείο το έθνος ως έννοια αφηρημένη και υπερβατική– ισχυρίζονται ότι μπορεί να εκφραστεί είτε από μειοψηφίες είτε ακόμη και από ένα μόνο πρόσωπο, αρκεί να υπάρχει η ικανότητα για διάγνωση και υπηρετήση του εθνικού συμφέροντος. «Ό,τι δεν μπορεί να γεννήσει ο πολιτισμός, οι κοινωνικές δομές ή και η φύση του ανθρώπου, μπορεί να το γεννήσει η εξαίρεση»²³⁷, οπότε όλα τείνουν προς την αποδοχή του ρόλου μιας εξέχουσας προσωπικότητας, που θα υποκαταστήσει το όποιο πολιτικό σύστημα και θα βγάλει από το αδιέξοδο τον ανίκανο και ανήμπορο λαό, ο οποίος δεν μπορεί να εμπιστευτεί τον κοινοβουλευτισμό κι επιπλέον, δεν διαθέτει κριτική ικανότητα.

²³⁶ Κύρτης, Αλ.-Αν., 1996, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, εκδ. νήσος, Αθήνα, σ. 26

²³⁷ *Ibid.*, σ.27

Εξάλλου, ο κοινοβουλευτισμός κατέληξε να είναι «σύστημα ανελεύθερον»²³⁸, αφού παραμόρφωνε τελείως την κοινή γνώμη και νόθευε την εκδήλωσή της με τις ακολουθούμενες πρακτικές από τους οπαδούς του, όπως την ψυχολογική βία, την εξαγορά των συνειδήσεων, τις νοθευμένες εκλογές και τα ψέματα. Διαμορφώθηκε ως εκ τούτου ένα κλίμα διαφθοράς και νοθείας που εμπόδιζε την πραγματική έκφραση και εκδήλωση της κοινής γνώμης. Επιπροσθέτως, μία προνομιούχος τάξη κομματαρχών η οποία αποτελούσε και μια μειοψηφία που είχε ως μόνο ενδιαφέρον την κατάληψη της εξουσίας, μονοπωλούσε για τον εαυτό της την κοινή γνώμη. Εντούτοις, μια ελίτ δεν είναι δυνατόν να εκφράζει το λαό, από τη στιγμή μάλιστα που αυτή εξυπηρετεί συμφέροντα κομματικά και ατομικιστικά και όχι εθνικά. Αυτό όμως είναι φυσικό αφού δυστυχώς στην κοινωνία επικρατεί ο ατομικισμός και το ατομικό συμφέρον και οι πολίτες δεν έχουν λάβει σωστή πολιτική διαπαιδαγώγηση. Δε γνωρίζουν οι πολίτες της φιλελεύθερης κοινωνίας ότι η ατομική τους ευημερία έχει ως αναγκαία προϋπόθεση «την γενική ευημερίαν»²³⁹, με αποτέλεσμα να αφήνονται με παθητικότητα και μοιρολατρία στην κυριαρχία της μειοψηφίας των επαγγελματιών πολιτικών, οι οποίοι, όπως τονίζεται επανειλημμένα, ενδιαφέρονται μόνο για το ατομικό τους συμφέρον.

Ενώ λοιπόν η κοινοβουλευτική δημοκρατία συνίσταται στην κυριαρχία του λαού, ουσιαστικά πρόκειται για την κυριαρχία μίας ελίτ που οργάνωσε το κράτος και την κυβέρνηση αφού συγκέντρωσε την πλειοψηφία των εκλογέων και όχι του λαού. Συνεπώς, η λαϊκή κυριαρχία συνιστά ένα μύθο, ένα πλάσμα της φαντασίας, και η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι μια απάτη που θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί. Όπως απάτη αποτελεί και το αντιπροσωπευτικό σύστημα μια που οι λαϊκοί αντιπρόσωποι αντιπροσωπεύουν, όπως υπογραμμίστηκε κι άλλες φορές, μόνο μια μειοψηφία του λαού και όχι το σύνολό του. Επομένως, η λαϊκή εκπροσώπηση είναι ασυμβίβαστη «προς την αντιπροσωπευτική αρχήν»²⁴⁰.

Περαιτέρω, συνεχίζοντας την προπαγάνδα τους και τη δημαγωγική ρητορεία τους και κατά του κοινοβουλευτισμού, οι θεωρητικοί του μεταξικού καθεστώτος υποστηρίζουν με σθένος ότι ο κοινοβουλευτισμός ήταν η αιτία των κυβερνητικών κρίσεων. Η εκάστοτε κυβέρνηση ήταν εξαρτημένη από το κοινοβούλιο και τον πολιτικό έλεγχο

²³⁸ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., *ibid.*, σελ. 768

²³⁹ *Ibid.*

²⁴⁰ *Ibid.*, σ. 771

που αυτό ασκούσε, ο οποίος όμως γινόταν «βάσει της κομματικής σκοπιμότητας»²⁴¹. «Οι επερωτήσεις εχρησίμευον μάλλον ως μέσον εκβιασμού και υποταγής της κυβερνήσεως»²⁴² ενώ η ψήφος εμπιστοσύνης «εδίδετο αναλόγως της προβλέψεως περί της λύσεως της μελλούσης κυβερνητικής κρίσεως»²⁴³, η οποία εξαρτιόταν από το κοινοβούλιο χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο ανώτατος άρχοντας. Η εκάστοτε κυβέρνηση βρισκόταν, άρα, συνεχώς σε κίνδυνο ενώπιον του κοινοβουλίου με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εισάγει σοβαρά πολιτικά προγράμματα που θα μπορούσαν να αποδώσουν μακροπρόθεσμα αφού, συν τοις άλλοις, ήταν εφήμερη.

Ωστόσο, το κοινοβούλιο ήταν ουσιαστικά αδύναμο, χωρίς κύρος και δυνατότητα να ασκήσει «κατά τρόπον επαρκή»²⁴⁴ τη νομοθετική λειτουργία. Εξουσιοδοτούσε συχνά κυβερνήσεις να νομοθετούν και αυτές χρησιμοποιούσαν ευρέως αναγκαστικά διατάγματα.

Εξάλλου, το κοινοβούλιο δεν ήταν αντιπρόσωπος ούτε του λαού ούτε και του κράτους, αλλά απλώς «όργανον του Κράτους» το οποίο δεν λειτουργούσε με γνώμονα το εθνικό συμφέρον. Η διατήρηση, εντούτοις, αυτού του οργάνου του κράτους εξαρτάται από τη χρησιμότητά του και η ενδεχόμενη κατάργησή του, σε περίπτωση που δεν είναι χρήσιμο, δε συνεπάγεται και κατάργηση της δημοκρατίας.

Ούτε και η κατάργηση του εκλογικού σώματος, το οποίο είναι περιττό εφόσον καταργηθεί το κοινοβούλιο, συνεπάγεται κατάργηση της δημοκρατικής αρχής.

Το εκλογικό σώμα, άλλωστε, αποτελείται από άτομα ακατάλληλα, χωρίς προσόντα και ικανότητα να εκλέγουν και θα ήταν προτιμότερο να περιοριστεί στο ελάχιστο αυτό το σώμα και το εκλογικό λειτούργημα να συγκεντρώνεται σε ένα μόνο πρόσωπο, το οποίο μπορεί να εκφράσει την εθνική θέληση.

Επιπροσθέτως, το κοινοβούλιο, ισχυρίζονται οι ίδιοι συγγραφείς, συνεχίζοντας την αντιδημοκρατική και αντικοινοβουλευτική προπαγάνδα τους και εκφράζοντας την περιφρόνησή τους στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, ήταν εκείνο που επέτρεψε την ανάπτυξη αντεθνικών ιδεών, όπως αυτές του ΚΚΕ για αυτόνομη Μακεδονία, αλλά και την ύπαρξη αντεθνικών κομμάτων, θέτοντας σε κίνδυνο την ακεραιότητα της χώρας και το εθνικό συμφέρον.

²⁴¹ Ibid., σ. 812

²⁴² Ibid.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Ibid.

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν την κοινοβουλευτική αδυναμία της οποίας συνέπεια ήταν τα μείζονα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που προέκυψαν και τα οποία, για την επίλυσή τους, απαιτούσαν ανεξάρτητη και απαλλαγμένη από το κοινοβούλιο κυβέρνηση, σταθερή και υπεύθυνη, υπεράνω των κομμάτων. Μόνο με πλήρη ανεξαρτησία από τον κοινοβουλευτικό έλεγχο θα μπορούσε η κυβέρνηση να εφαρμόσει σοβαρό και μακρόπνοο πολιτικό πρόγραμμα «και ριζοσπαστικού από απόψεως μεταρρυθμίσεων, όπερ προϋποθέτει αναγκαίως και νομοθετικά μέτρα, άτινα το κοινοβούλιον θα ηδήνατο να αρνηθή»²⁴⁵.

Αυτό έπραξε και η «Μεταβολή» της 4ης Αυγούστου, υποστηρίζουν με σθένος οι ένθερμοι υποστηρικτές της, καταργώντας το κοινοβούλιο και ασκώντας τη νομοθετική εξουσία από κοινού με τον ανώτατο άρχοντα, το βασιλιά. Ο στόχος του νέου πολιτικού συστήματος ήταν ένα ισχυρό παρεμβατικό κράτος, το οποίο δεν θα ήταν αναγκασμένο να υπόκειται σε κανένα δημοκρατικό έλεγχο.

Στην πραγματικότητα, το ολοκληρωτικό κράτος ήταν το πολιτικό σύστημα που επιθυμούσαν ο Μεταξάς και οι συνεργάτες του να επικρατήσει στην Ελλάδα, χωρίς κοινοβούλιο, κόμματα, ελευθερίες και δικαιώματα, παρά μόνο με αυστηρή πειθαρχία και τάξη που θα διασφαλιζόταν από τον αρχηγό της κυβέρνησης, ο οποίος θα κατέχει θέση υπεροχής και θα κυβερνά με αυταρχισμό δίχως τους περιορισμούς που θέτει το κοινοβούλιο στην εκτελεστική εξουσία. Ο έντονος αντικοινοβουλευτισμός είναι χαρακτηριστικός της άρνησης της λαϊκής εκπροσώπησης και κυριαρχίας. Εναλλακτικά, ένα άλλο πολιτικό σύστημα θα ήταν κατάλληλο για την Ελλάδα του Μεσοπολέμου και όχι ο κοινοβουλευτισμός στηριζόμενος στην «αρχή της αντιπροσωπείας», η οποία θεωρήθηκε ακόμη και από τον Ρουσσώ ως «λογική τερατώδεια»²⁴⁶.

Οι επικριτές του κοινοβουλευτισμού συνεχίζουν να εκφράζουν έντονα την αντικοινοβουλευτική τους πίστη ισχυριζόμενοι ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα δεν αντανακλά καν τη βούληση της πλειοψηφίας του λαού, αλλά μόνο την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος.

Η εν λόγω πλειοψηφία που εκλέγει τους αντιπροσώπους της δεν έχει σημαντική αξία αφού αποτελεί μόνο ένα αριθμό με αρέσκειες και ιδιοτροπίες, που δεν μπορεί να αποφασίζει ορθά εφόσον δεν εμφορείται από την ιδέα του εθνικού συμφέροντος.

²⁴⁵ Ibid., σ. 815

²⁴⁶ Ibid., σ. 770

Επειδή η παμψηφία είναι ανέφικτη, εφευρέθηκε το δόγμα της πλειοψηφίας, η οποία όμως δεν μπορεί να έχει «ηθικόν και νομικόν κύρος» «ως αριθμητικόν απλώς σύνολον» που εκφράζει αυθαίρετα τη βούλησή του. Η βούληση και μόνο αρκεί για να έχει κύρος η πλειοψηφία, αλλά η αρχή της πλειοψηφίας, «άνευ άλλης δικαιολογίας, αλλ' απλώς και μόνον διότι είναι γνώμη της πλειοψηφίας, ήκιστα συμβιβάζεται προς την δημοκρατική αρχήν»²⁴⁷. Η αρχή της πλειοψηφίας, επομένως, αποτελεί «τέχνασμα θεωρητικόν, καθαρόν πλάσμα, μέγα ψεύδος»²⁴⁸ αφού υπάρχει και η βούληση της μειοψηφίας, η οποία δε λαμβάνεται υπόψη. Η πλειοψηφία, στηριζόμενη στην υλική δύναμή της, αποκτά μεγάλο αριθμό προνομίων και απαιτεί την υποταγή της μειοψηφίας, «τραυματίζοντας» τα «αισθήματα ισότητας και δικαιοσύνης»²⁴⁹. Εντούτοις, συνεχίζουν, οι θεωρητικοί του μεταξικού καθεστώτος, η πλειοψηφία δεν είναι καν παμψηφία, είναι «ανεπαίσθητος και πλαστή» χωρίς να υπολογίζει την μειοψηφία, η οποία αποτελείται ενδεχομένως και από «σπουδαιότερα στοιχεία», από «ειδικούς», που έχουν δίκιο επειδή έχουν γνώσεις και που θα έπρεπε να υπερισχύουν των «ανίδεων» της πλειοψηφίας. Οι «ειδικοί» αυτοί, επιπλέον, είναι ικανοί να διαγνώσουν το εθνικό συμφέρον και να λειτουργήσουν σύμφωνα με τις επιταγές του, έχοντας πλήρη συναίσθηση του καθήκοντός τους, πράγμα που είναι αδύνατον να το πράξει η πλειοψηφία.

Μόνο μέσα σε μια ιδανική κοινωνία θα είχε αξία ο συνδυασμός της δημοκρατικής αρχής και της συμμετοχής των πολιτών που θα γνώριζαν το εθνικό συμφέρον και θα έπρατταν σύμφωνα με αυτό. Ωστόσο, αυτό είναι ανέφικτο εφόσον ιδανική πολιτεία δεν υπάρχει οπότε και η δημοκρατική αρχή με τη συμμετοχή των πολιτών στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας είναι αδύνατη. Πραγματική δημοκρατία, επομένως, με την έννοια της συμμετοχής όλων στην πολιτική εξουσία δεν υπήρξε ποτέ, όπως συμπεραίνεται.

Αναφορικά με το αλάθητο της πλειοψηφίας, ούτε και αυτό υφίσταται αφού στις λαϊκές μάζες δεν υπάρχει πρόοδος πνεύματος και εθνικής συνείδησης. Δεν είναι λοιπόν σε θέση να διαγνώσουν το εθνικό συμφέρον, άρα ούτε και να το υπηρετήσουν. Οι λαϊκές μάζες είναι δίχως παιδεία και επαρκείς γνώσεις και αποτελούνται από ανίδια άτομα, στα οποία λείπει η ικανότητα να διαγνώσουν το εθνικό συμφέρον. Συν τοις

²⁴⁷ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., σ.789

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Ibid., σ.790

άλλοις, οι λαϊκές μάζες δεν είναι ικανές να σκεφθούν και να πράξουν ανιδιοτελώς εμπορούμενες από την αίσθηση του καθήκοντος. Η περιφρόνηση προς τις μάζες είναι εμφανής στο έργο των Κούμαρου και Μαντζούφα, οι οποίοι καυτηριάζουν την έλλειψη παιδείας και κριτικής ικανότητας τους, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν την επιβολή της βούλησης των «ειδικών» στον ανίδεο λαό. Ο λαός αυτός έχει έλλειψη γνώσης και συνείδησης του συμφέροντος του, αφενός, και, αφετέρου, τα δικαιώματά του και οι ελευθερίες του είναι περιττά.

Σχετικά με το ζήτημα των ελευθεριών, η θέση του μεταξικού καθεστώτος όπως εκφράστηκε από τους θεωρητικούς του, ήταν ότι τα ατομικά δικαιώματα υποτάσσονται στα δικαιώματα του συνόλου και η έννοια του καθήκοντος υπερέχει της έννοιας του ατομικού δικαιώματος. Το δικαίωμα του εκλέγειν δεν υφίσταται ως φυσικό δικαίωμα και είναι ψέμα ότι η δημοκρατική αρχή πρέπει να στηρίζεται στην καθολική ψηφοφορία. Ούτε και η παραβίαση της καθολικής ψηφοφορίας σημαίνει στέρηση της ατομικής ελευθερίας αφού η ελευθερία του ατόμου μπορεί να υπάρχει και χωρίς την ελευθερία του εκλέγειν. Αντιθέτως, μπορεί να υπάρχει ελευθερία του εκλέγειν, αλλά να είναι περιορισμένη η ατομική ελευθερία. Οι αναλυτές αποσυνδέουν τη δημοκρατία από το εκλογικό δίκαιο, την αρχή της πλειοψηφίας και τις ελευθερίες, ατομικές και συλλογικές.

Η απαισιοδοξία που εκφράζουν για την διαμορφούμενη πολιτική κατάσταση και η βαθιά περιφρόνηση προς το κοινοβουλευτικό σύστημα και τους θεσμούς αποτελούν κεντρικά συστατικά της ασκούμενης προπαγάνδας και της κριτικής της κοινωνίας. Αυτή η προπαγάνδα, εντούτοις, είναι χονδροειδής και επικίνδυνη αφού η παραπληροφόρηση και η ιδεολογική χειραγώγηση των λαϊκών μαζών είναι ο τελικός διάφανος σκοπός. Ο λόγος που αρθρώνουν έχει σαν στόχο να διεγείρει τη συλλογική συνείδηση, να δημιουργήσει αντιπάθειες, έχθρες και αποδιοπομπαίους τράγους, να δημιουργήσει την αίσθηση της αναγκαιότητας του καθεστώτος και της ανυπαρξίας κάποιας άλλης εναλλακτικής λύσης. Στην κοινωνία δημιουργήθηκε αδιέξοδο λόγω του ανίκανου κοινοβουλευτισμού, της κομματοκρατίας και της εύπλαστης δημοκρατίας, που ταυτίστηκε με μια κοινωνική τάξη για να υπηρετήσει τα συμφέροντα της και όχι το εθνικό συμφέρον. Η κοινωνία αποδιοργανώθηκε και αποσυντέθηκε, έμεινε στάσιμη και δεν μπορεί να προοδεύσει. Προκειμένου να εξέλθει από την κρίση, έχει ανάγκη από ένα αυταρχικό καθεστώς, ικανό να την οργανώσει σε ένα αυστηρά πειθαρχημένο

και οργανωμένο σύνολο και να της δώσει νέο προσανατολισμό. Οι διαμορφούμενες από τον αποτυχημένο κοινοβουλευτισμό και το χρεοκοπημένο αντιπροσωπευτικό σύστημα συνθήκες επιβάλλουν, σύμφωνα πάντα με τους θεωρητικούς της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, εξωθεσμικά και εξωκοινοβουλευτικά μέτρα. Όπως επιβάλλουν και υπέρβαση της όποιας ψυχολογικής στις μαζικές συνειδήσεις επιρροής από την εκάστοτε κυβέρνηση, που χρησιμοποίησε τη διαδικασία των εκλογών, με σκοπό τη νοθεία «του λαϊκού φρονήματος»²⁵⁰.

Η κριτική των Κούμαρου και Μαντζούφα στο πολιτικό σύστημα που επικρατούσε πριν από την επιβολή της δικτατορίας είναι ιδιαίτερα σκληρή και αντανακλά την ιδεολογία του ίδιου του Μεταξά που είχε βαθιά αντικοινοβουλευτικές πεποιθήσεις. Η απαξίωση της δημοκρατίας ως πολιτεύματος, του κοινοβουλευτισμού, της αντιπροσωπευτικής αρχής, συνάδει με τον αντιδημοκρατικό και αντικοινοβουλευτικό προσανατολισμό των θεωρητικών της μεταξικής δικτατορίας. Ο ακραίος συντηρητισμός, επίσης, της κριτικής τους αφενός και, αφετέρου, ο «επαναστατικός ριζοσπαστισμός» των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων του καθεστώτος ως αντίδοτο στην κοινοβουλευτική κρίση είναι διάχυτοι σε όλη τη θεωρητική κατασκευή τους. Επιθυμούν να τονίσουν την «επιστημονικότητα» του λόγου τους, αλλά και την «πολιτική αρετή» και «ανιδιοτελή πρόθεση» του δικτάτορα ηγέτη προκειμένου να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους, αλλά και να εξυψώσουν το καθεστώς στη λαϊκή συνείδηση, η οποία θα αντιληφθεί τη διαφορά όταν θα συγκρίνει την «καθαρότητα» του ηγέτη με τη διαφθορά των υπόλοιπων πολιτικών – οπαδών του κοινοβουλευτισμού. Ωστόσο, η διαφορά θα καταστεί εμφανής και όταν ο λαός συγκρίνει τις τεράστιες αδυναμίες του κοινοβουλευτισμού με το ισχυρό και οργανωμένο καθεστώς της δικτατορίας, η οποία, εξάλλου, έχει τους «ειδικούς» πολιτειολόγους της και λειτουργεί βάσει ενός νέου συνταγματικού πλαισίου, το οποίο όλοι οφείλουν να σέβονται και να τηρούν.

²⁵⁰ Ibid.

Κεφάλαιο 6: Κοινοί τόποι και πολιτικοθεσμικά επίδικα της μεσοπολεμικής πολιτειολογικής σκέψης : Μια (συγ)κριτική σύνοψη

Μετά από τη συνοπτική παρουσίαση ορισμένων σημείων της κριτικής που ασκήθηκε από τους επικριτές του κοινοβουλευτισμού του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα με τους οποίους ασχολήθηκε η παρούσα εργασία, είναι δυνατόν να γίνει η σύγκριση για να φανούν οι τυχόν αγχιστείες μεταξύ τους, αλλά και οι αποκλίσεις τους. Σε όλους τους μελετητές υπάρχουν κοινοί προβληματισμοί και στοχασμοί, αλλά και σημαντικές διαφοροποιήσεις που θα φανούν στο παρόν κεφάλαιο. Είναι αναμφισβήτητο γεγονός πάντως ότι η κριτική στον κοινοβουλευτισμό αποτελούσε κοινό τόπο, όπως προαναφέρθηκε, για όλους τους διανοούμενους, ανεξάρτητα από την πολιτική τους ιδεολογία, είτε εντάσσονταν στη δεξιά είτε στην αριστερά, η κριτική αυτή που δεν αποτελούσε μόνο ελληνικό φαινόμενο, ήταν ένα κοινό σημείο.

Καθένας από τους επικριτές, κατ' αρχάς, έζησε την ελληνική πραγματικότητα και είδε από τη δική του σκοπιά την πολιτική και κοινωνική κρίση ανάλογα με τις αντιλήψεις του και τα πιστεύω του. Ο Σεραφεΐμ Μάξιμος, ο Αλέξανδρος Σβώλος, αλλά και οι Κούμαρος και Μαντζούφας, όπως συνάγεται από την κριτική μελέτη τους και το επίπεδο των προβληματισμών τους, γνώριζαν σε βάθος την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής τους. Επικεντρώθηκαν σε ζητήματα που είχαν προβληματίσει μεταπολεμικά - και σε ένα κλίμα απαισιοδοξίας που διαδέχθηκε την επικρατούσα αισιοδοξία- τους θεωρητικούς της Ευρώπης και της Ελλάδας, αναφορικά με την κρίση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την προβληματική λειτουργία της.

Τόσο ο Σεραφεΐμ Μάξιμος όσο και ο Αλέξανδρος Σβώλος ασχολήθηκαν με την πολιτική κρίση έως το 1930 στα έργα που παρουσίασε η παρούσα μελέτη ενώ οι Κούμαρος και Μαντζούφας επέκριναν τους μεσοπολεμικούς πολιτικούς θεσμούς που ήταν σε λειτουργία πριν από την μεταξική δικτατορία παρουσιάζοντας, παράλληλα, τα «θετικά» σημεία του δικτατορικού καθεστώτος και τους «αντικειμενικούς» εκείνους όρους που το κατέστησαν αναγκαίο για την ελληνική κοινωνία τη δεδομένη χρονική περίοδο.

Η εμπειρία των αναλυτών του Μεσοπολέμου από τον κοινοβουλευτισμό ήταν αρνητική και πρότειναν, εναλλακτικά, άλλα συστήματα διακυβέρνησης ή θεσμικά μέτρα που θα μπορούσαν να περιορίσουν τα στοιχεία απολυταρχίας και αυθαιρεσίας εντός του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης.

Κανένας από τους μελετητές δεν θεώρησε το κοινοβουλευτικό σύστημα όπως είχε διαμορφωθεί εκείνη την περίοδο ως το κατάλληλο πολιτικό σύστημα για την συγκυρία του Μεσοπολέμου. Η αίσθηση αδιεξόδου λόγω του κοινοβουλευτισμού καλλιεργήθηκε από όλους τους επικριτές του, όπως και το κλίμα απαισιοδοξίας και αβεβαιότητας που δημιουργούσε η βαθιά πολύπλευρη κρίση στην ελληνική μεσοπολεμική κοινωνία.

Εντούτοις, οι λόγοι που οδήγησαν τον κάθε αναλυτή εναντίον των κοινοβουλευτικών θεσμών ήταν διαφορετικοί ενώ η κριτική όλων εναντίον του κοινοβουλευτισμού υπήρξε δριμυία και σκληρή, αναλυτική και εμπειριστατωμένη.

Ειδικότερα για την ανάλυση του Σεραφείμ Μάξιμου, αυτή στηρίζεται πάνω στις θεμελιώδεις έννοιες της αντιπροσώπευσης και της ηγεμονίας²⁵¹, όπως φάνηκε και στην παρούσα εργασία. Η αντιπροσώπευση απασχολεί τον Μάξιμο εφόσον οι κυριαρχούμενες μάζες αναζητούν να εκφραστούν ιδεολογικά μέσω των αστικών κομμάτων. Το «ποια αστική πολιτική τελικά θα κυριαρχήσει, δεν καθορίζεται μόνο από τα μακροπρόθεσμα (ή τα επιμέρους) αστικά συμφέροντα»²⁵², αλλά και από το πώς το κοινοβουλευτικό σύστημα θα επιτύχει την εκπροσώπηση των μαζών, πώς τα αστικά κόμματα θα καταφέρουν να ασκήσουν «ηγεμονική πολιτική»²⁵³. Ο Μάξιμος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, στην πραγματικότητα, η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν μπορεί «να στεγάσει τις αντιτιθέμενες τάξεις. Ούτε με καθολικό κοινοβούλιο, ούτε με αντιπροσωπεία τάξεων»²⁵⁴.

Η δε λειτουργία του Κοινοβουλίου του Μεσοπολέμου είναι ιδιαίτερα προβληματική για τους αναλυτές, όπως επιχείρησε να δείξει αυτή η εργασία. Και ο Μάξιμος συμπεραίνει, για άλλη μια φορά, ότι «η μηχανική του Κοινοβουλίου είναι βραδύτατη, ζητήματα σπουδαία λύνονται στους διαδρόμους, δεκάδες νομοσχέδια ψηφίζονται χωρίς να είναι καν γνωστό το περιεχόμενό τους, η γραφειοκρατία τα επεξεργάζεται εκ των προτέρων και τα διορθώνει εκ των υστέρων, οι βουλευταί ενδιαφέρονται για την πελατεία τους και οι συνεδριάσεις παρουσιάζουν πολλές φορές το θέαμα καφενείου μετά το μεσονύκτιο»²⁵⁵. Ένα τέτοιο Κοινοβούλιο που απαρτίζεται από πάτρωνες που συντηρούν ένα πελατειακό δίκτυο που υποκαθιστά τις ουσιαστικές σχέσεις εκπροσώπων-εκπροσωπούμενων, δεν είναι δυνατό να μπορεί να βρει λύση για

²⁵¹ Μηλιός, *ibid.*, σ. 43

²⁵² *Ibid.*

²⁵³ *Ibid.*

²⁵⁴ Μάξιμος, Σ., *ibid.* σ. 153

²⁵⁵ *Ibid.*

οποιοδήποτε κοινωνικό ζήτημα. Καταντά επομένως ένα Κοινοβούλιο άσχημο και άχρηστο, που περιορίζεται στην εξυπηρέτηση των ισχυρών αστικών συμφερόντων και η κατάργησή του «ως θεσμού, ως συστήματος αστικής κυριαρχίας έγινε συνώνυμη με την κατάργηση του ίδιου του αστικού συστήματος αφού κοινοβούλιο και δικτατορία δημοκρατία και φασισμός έχουν συναδελφωθεί στην υπηρεσία του κεφαλαίου»²⁵⁶.

Τα γεγονότα του Μεσοπολέμου αναλύονται με όρους ταξικών, μέσα από την πάλη των τάξεων, η οποία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις κοινωνικές εξελίξεις. Ο Μάξιμος υπογραμμίζει συνεχώς στο έργο του την ταξική υπόσταση της δημοκρατίας, αλλά και τη χρεωκοπία του κοινοβουλίου, που δεν είναι ικανό να εκπροσωπήσει όλη την κοινωνία και να λειτουργήσει για το δημόσιο συμφέρον, με αποτέλεσμα να καθίσταται περιττό. «Το κοινοβούλιο αχρηστεύεται, η δε διάλυσί του ή η “τροποποίησή του” μπαίνει όχι σαν ένα γενικό ζήτημα μα σαν ένα συγκεκριμένο πολιτικό ζήτημα, που η λύσι του εξαρτάται από την πορεία των πολιτικών αγώνων, το βαθμό της οργανώσεως και αναπτύξεως των φασιστικών δυνάμεων της μπουρζουαζίας»²⁵⁷. Η κατάργηση, επομένως, του κοινοβουλευτισμού και η ανατροπή της πολιτικής δημοκρατίας είναι για τον Μάξιμο το φυσικό επακόλουθο της βαθιάς πολιτικής κρίσης.

Όπως ο Μάξιμος, έτσι και ο Αλέξανδρος Σβώλος μελετά την έννοια της εκπροσώπησης της κοινωνίας και διαπιστώνει το σοβαρό έλλειμμα που υπάρχει. Η ταξική υπόσταση του κράτους και ο μονόπλευρος προσανατολισμός του αποκλείουν τις μάζες από την πολιτική αντιπροσώπευση και φανερώνουν τον αστικό χαρακτήρα του κράτους. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί άλλο ένα κοινό σημείο με τον Σεραφείμ Μάξιμο. Περαιτέρω, τονίζεται ο διαβρωμένος χαρακτήρας του αντιπροσωπευτικού συστήματος, το οποίο, όπως διαπιστώνει και ο Μάξιμος, δε λειτουργεί για το συμφέρον όλου του έθνους, αλλά για το συμφέρον συγκεκριμένων εκλογέων που αναπτύσσουν σχέσεις με τους βουλευτές στο πλαίσιο του πελατειακού κράτους. Η υπόθεση ότι ο λαός δίνει αντιπροσωπευτική εντολή προς τις Βουλές αποτελεί «πλάσμα» αφού μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος απέχει από τις εκλογές αλλά, κυρίως, και εφόσον «διελύθει η πολιτική ενότης “Λαός”»²⁵⁸. Η πολιτική ενότητα δεν μπορεί να υπάρχει στη Βουλή όπου επικρατούν αντιτιθέμενα συμφέροντα και εχθρικές

²⁵⁶ Ibid.

²⁵⁷ Μάξιμος, Σ., *ibid.* σ. 153

²⁵⁸ Σβώλος, Α.Ι., *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 132

αντιθέσεις²⁵⁹. Ο Μάξιμος, όταν υποστηρίζει ότι τα συμφέροντα της εργατικής τάξης δεν εκπροσωπούνται στο Κοινοβούλιο ή ότι το εκλογικό δικαίωμα αφαιρέθηκε από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης με εκλογικό νόμο, σαφώς δεν πιστεύει στη γνησιότητα της εκπροσώπησης ούτε και στην εκπροσώπηση όλου του Λαού.

Η αρχή της αντιπροσώπευσης δέχεται «ζωηράν κριτικήν»²⁶⁰ και από τον Σβώλο αφού τα θεμέλιά της έχουν αλλοιωθεί και επιπλέον «στηρίζεται στα άτομα και αγνοεί την κοινωνική συλλογικότητα, τις κοινωνικές ομάδες και τάξεις, υποθάλλοντας έτσι τον πολιτικό ατομικισμό και υποκειμενισμό»²⁶¹.

Στο δε Κοινοβούλιο που αποτελεί κατεξοχήν χώρο έκφρασης των αντιπροσώπων του λαού, «εκείνον το οποίον αποτελεί την πνευματικήν βάση», αλλά και την «υπέρτατη δικαιολογίαν του» είναι ο δημόσιος διάλογος, «η συζήτησις-η “κυβέρνησις δια του Λόγου”»²⁶². Επομένως, συμπεραίνεται ότι ο κοινοβουλευτισμός έχει χάσει πλέον το βαθύτερο θεωρητικό του θεμέλιο, δηλαδή τον δημόσιο διάλογο με επιχειρήματα για την εξεύρεση της βέλτιστης λύσης²⁶³. Εάν οι συζητήσεις διεξάγονταν με βάση τον ορθολογισμό και με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, αλλά και εάν δεν υπήρχαν προκαθορισμένες απόψεις παρά μόνο καθαρές συνειδήσεις, τότε θα μπορούσε να επιτευχθεί και εναρμόνιση των αντιτιθέμενων συμφερόντων, όπως και η εκπροσώπηση της «συνολικής ευθικρισίας του λαού»²⁶⁴.

Εντούτοις, οι συζητήσεις στη Βουλή δεν διεξάγονται βάσει του ορθού Λόγου, αλλά για την εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων και την ικανοποίηση μεμονωμένων εκλογέων και της ιδεολογίας τους. Αυτή είναι και η θέση του Μάξιμου. Και οι δύο αναλυτές θέτουν υπό σοβαρή αμφισβήτηση την ποιότητα της αντιπροσώπευσης και της διεξαγωγής των συζητήσεων μεταξύ των βουλευτών. Ειδικά ο Αλέξανδρος Σβώλος τονίζει την ανάγκη για ορθολογική δράση, καθοδηγούμενη από αξίες διαφορετικές από αυτές της επικρατούσας τάξης, αλλά και από τον ορθό Λόγο προκειμένου να είναι αποτελεσματική η δράση και να επιτευχθεί η επίλυση των ποικίλων κοινωνικών προβλημάτων του λαού. Για τον λαό δε, υπογραμμίζεται και από τους δύο αναλυτές, ότι αυτός που εκπροσωπείται δεν είναι ο ίδιος ο λαός ως ολότητα, αλλά συγκεκριμένα συμφέροντα και άτομα της αστικής τάξης. Επιπλέον, οι εκπρόσωποι του λαού δεν

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Σβώλος, Α.Ι., *Το Νέον Σύνταγμα*, σ.126

²⁶¹ Κασσιμάτης, Γ., *ibid.*, σ.78

²⁶² Σβώλος, Α.Ι., *Το Νέον Σύνταγμα*, σ.127

²⁶³ Βλαχόπουλος, Σπ., *ibid.*, σ. 91

²⁶⁴ Σβώλος, Α.Ι., *Το Νέον Σύνταγμα*, σ.127

διακρίνονται από ανιδιοτέλεια, ήθος, σοβαρότητα και αίσθημα ευθύνης απέναντι στους εκλογείς τους. Για το λόγο αυτό, η ποιότητα της δημοκρατίας αμφισβητείται και ο καθαρά αστικός και κομματικός χαρακτήρας της αποτελεί αντικείμενο έντονης κριτικής και από τους δύο μελετητές.

Βέβαια ο λόγος του Μάξιμου είναι ιδιαίτερα σκληρός και συχνά απόλυτος, αλλά στο ιδιαίτερα σημαντικό για την ελληνική σοσιαλιστική βιβλιογραφία βιβλίο του από το οποίο συνοπτικά παρουσιάστηκαν ορισμένα μόνο σημεία του, διαφαίνεται η «πρόθεση ουσιαστικής ανίχνευσης ενός χώρου που αντιμετώπιζονταν έως τότε με αόριστες γενικολογίες και συνθηματολογία»²⁶⁵.

Μέσα από την έντονη κριτική διαφαίνεται σε γενικές γραμμές ο βαθύς προβληματισμός για την ουσία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, για το βαθμό εκπροσώπησης των καταπιεζόμενων μαζών, για το πραγματικό νόημα των θεμελιωδών εννοιών της δημοκρατίας όπως της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσώπευσης. Ο προβληματισμός είναι έντονος και για τον πραγματικό ρόλο των κομμάτων ως φορέων οργάνωσης και εκπροσώπησης συμφερόντων όλων των κοινωνικών τάξεων και ομάδων.

Τέλος, θα έπρεπε να αναφερθούμε και στην κριτική των πολιτειολόγων του καθεστώτος της μεταξικής δικτατορίας, οι οποίοι αναφέρονται σε σημαντικές αλλοιώσεις και παθογένειες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας παρουσιάζοντας αρκετά κοινά σημεία με τους άλλους δύο μελετητές. Ωστόσο, πάντα λαμβάνεται υπόψη η ιδεολογική τους κατεύθυνση - δηλαδή η ιδιαίτερα συντηρητική και αυταρχική ιδεολογία τους η οποία συνδυάζει τον αντιφιλελευθερισμό, τον αντικομμουνισμό και τον αντικοινοβουλευτισμό-, οι αρχές στις οποίες είναι προσηλωμένοι, όπως και οι σκοπιμότητές τους, η πίστη τους στο αυταρχικό δικτατορικό καθεστώς, όπως και στον ίδιο το δικτάτορα. Όπως υπόψη λαμβάνεται και η εμπάθεια με την οποία καταφέρονται εναντίον των δημοκρατικών θεσμών και των ατομικών ελευθεριών, αλλά και η προπαγάνδα που ασκούν οι συνταγματολόγοι για να εξασφαλίσουν τη συμπάθεια και την αφοσίωση των μαζών στο καθεστώς (το οποίο παρουσιάζεται ως αναγκαία μεταβολή για την πρόοδο της κοινωνίας). Τα παραπάνω στοιχεία είναι διάχυτα σε όλο το έργο τους και η πρόθεσή τους είναι εμφανής μέσω της απροσχημάτιστης εξυπηρέτησης εξωκοινοβουλευτικών και εξωθεσμικών στόχων.

²⁶⁵ Αγγελίδης, Γ.Α., (13 Μαρτίου 2011), «Πολιτισμικό Μικροσκόπιο: Σεραφείμ Μάξιμος», διαθέσιμο στο http://vorlia-tis-athinas.blogspot.gr/2011/03/blog-post_13.html

Η κριτική εναντίον του κοινοβουλευτισμού είναι ανελέητη, όχι απλώς δριμεία. Αυστηρή κριτική ασκούν και οι προηγούμενοι μελετητές αλλά στην περίπτωση των Κούμαρου και Μαντζούφα, ο κοινοβουλευτισμός έχει ήδη καταργηθεί αφού πρώτα προκάλεσε δεινά και δημιούργησε, όπως υποστηρίζουν οι αναλυτές, ιδιαίτερα βίαιες κοινωνικές συνθήκες και μια βαθιά πολυεπίπεδη κρίση με αποτέλεσμα να έχει αντικατασταθεί από τη «νέα τάξη πραγμάτων» του Νέου Κράτους.

Ειδικότερα για την αντιπροσώπευση, αυτή δεν έχει λόγο ύπαρξης λόγω της κομματικής ολιγαρχίας που στόχευε στην ικανοποίηση κομματικών συμφερόντων και όχι εθνικών. Το πρόβλημα της κομματικής ολιγαρχίας έχει τονιστεί και από τους προηγούμενους αναλυτές και αποτελεί ένα κοινό σημείο κριτικής.

Επιπλέον, ο λαός δε χρειάζεται να συμμετέχει στα κόμματα ή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις μια που, αφενός, οι πολίτες δεν έχουν παιδεία και πολιτική διαπαιδαγώγηση και, αφετέρου, τα κόμματα και οι ποικίλες ενώσεις έχουν «απολέσει τον αληθή αυτών προορισμό»²⁶⁶. Βέβαια, «η περιφρόνηση των μαζών»²⁶⁷ αλλά και η «πολιτισμική απαισιοδοξία»²⁶⁸, που αναδεικνύονται ως σημαντικά συστατικά της προβληματικής τους, αναδεικνύουν το «μοιραίο της ανισότητας»²⁶⁹ και κατ'επέκταση την ανάγκη «σωτηρίας» των αμόρφωτων και απολίτιστων μαζών από μια χαρισματική και εξέχουσα προσωπικότητα.

Τη διαπίστωση της έλλειψης παιδείας και μορφωτικού επιπέδου της αδρανούς και ανοργάνωτης μάζας την τονίζει και ο Σβώλος. Εντούτοις, ο Σβώλος προτείνει την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού και την «κοινωνική του αφύπνιση»²⁷⁰, προκειμένου ο λαός αυτός να οδηγηθεί στην πνευματική χειραφέτησή του, ώστε να μην είναι πλέον εκμεταλλεζόμενος και κατώτερος του κυρίαρχου. Οι διαπιστωμένες και από τον Σβώλο συνθήκες ανισότητας μπορούν να μετατραπούν σε συνθήκες ισότητας μεταξύ αντιπροσώπων και αντιπροσωπευόμενων μέσω του κράτους που θα υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον και θα μεριμνά για την ευημερία των πολιτών. Αυτό είναι η μέριμνα του κράτους απέναντι στους πολίτες του και η πλήρης ταύτιση της «κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας»²⁷¹ θα αποτελεί σκοπό αλλά και υποχρέωση του

²⁶⁶ Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., *ibid.*, σ.769

²⁶⁷ Κύρτσας, Α., *ibid.*, σ. 26

²⁶⁸ *Ibid.*

²⁶⁹ *Ibid.*

²⁷⁰ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 158

²⁷¹ Σβώλος, Α., Ι., *Το Νέον Σύνταγμα*, σ. 167

νέου τύπου κράτους που θα μπορέσει να ρυθμίσει την πολιτική ζωή «υπό το καθεστώς των αντιθέτων τάξεων»²⁷².

Εν αντιθέσει, οι Κούμαρος και Μαντζούφας, αναφορικά με την υποχρέωση του κράτους απέναντι στους πολίτες, δεν αναγνώριζαν ότι υπήρχε ως τέτοια. Υποχρέωση είχαν μόνο οι πολίτες απέναντι στο κράτος, οι οποίοι έπρεπε να πειθαρχούν και να υπακούουν εκτελώντας τα καθήκοντά τους. Οι ένθερμοι οπαδοί της δικτατορίας έδιναν έμφαση στην έννοια των υποχρεώσεων του λαού χωρίς να του αναγνωρίζουν αντίστοιχα δικαιώματα. Αντιθέτως, πρότειναν την πλήρη κατάργηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών.

Άλλη έννοια την οποία αρνούσαν ήταν η καθολικότητα της ψήφου της οποίας τον μύθο είχε τονίσει και ο Αλέξανδρος Σβώλος, αλλά είχε υπονοήσει και ο Μάξιμος. Η αναφορά στον πληθυσμό που δεν έχει δικαίωμα ψήφου, αλλά και σε όσους δεν εμφανίζονταν στις κάλπες, με αποτέλεσμα τον περιορισμένο αριθμό του εκλογικού σώματος είναι κοινή με τον Σβώλο. Εξάλλου, παραπέμπουν στο έργο του σπουδαίου και αναγνωρισμένου ήδη τότε συνταγματολόγου προκειμένου να προσδώσουν εγκυρότητα και κύρος στο δικό τους έργο.

Ωστόσο και η λαϊκή κυριαρχία είναι άλλη μία έννοια της οποίας την αναγκαιότητα αρνούνται θεωρώντας τη ως πλάσμα της φαντασίας όπως και ο Σβώλος. Εξάλλου και η εκλογική διαδικασία είναι χωρίς καμιά ουσία αφού οι βουλευτές που εκλέγονται είναι άτομα εντελώς αναξιόπιστα και ασυνεπή. Σε αυτή τη διαπίστωση καταλήγουν όλοι οι μελετητές με τη διαφορά ότι οι Κούμαρος και Μαντζούφας δίνουν έμφαση στην «επικινδυνότητα» της «κοινοβουλευτικής τυραννίας», η οποία επίσης ήταν ανάγκη να καταλυθεί.

Ένα επιπλέον κοινό στοιχείο είναι η αναφορά στην αδυναμία του κοινοβουλίου, στην ανεπάρκειά του, στην απώλεια του σκοπού του ως οργάνου λαϊκής εκπροσώπησης και έκφρασης των πολιτικών απόψεων του λαού. Αντί να διεξάγεται ο δημόσιος πολιτικός διάλογος από τους «εκλεκτούς» του λαού, οι συζητήσεις αφορούσαν σε προσωπικά και πελατειακά ζητήματα των βουλευτών. Η Βουλή συχνά γινόταν ο χώρος όπου οι βουλευτές καταπιάνονταν με προσωπικές ασχολίες, όπως την αλληλογραφία τους. Το ζήτημα της αλλοίωσης και της υποβάθμισης του δημόσιου διαλόγου και του ρόλου της Βουλής γενικότερα ως όργανο λαϊκής εκπροσώπησης και έκφρασης έχει καυτηριαστεί

²⁷² Ibid.

από όλους. Περαιτέρω, έχει τονισθεί επανειλημμένα η αδυναμία της Βουλής να ασχοληθεί με πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και να καταρτίσει σοβαρά πολιτικά προγράμματα. Η εν λόγω αδυναμία αποτελούσε σοβαρό λόγο δυσλειτουργίας και έλλειψης κύρους της κοινοβουλευτικής λειτουργίας.

Επίλογος

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να παρουσιαστούν ορισμένα σημεία της κριτικής που ασκήθηκε από διανοούμενους του Μεσοπολέμου στη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού της περιόδου εκείνης και στις αρχές με τις οποίες ήταν συνυφασμένος.

Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάστηκαν κάποιες διαστάσεις της αυστηρής κριτικής που άσκησε ο μαρξιστής Σεραφεΐμ Μάξιμος μέσα στο έργο του *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*; Η κριτική του ήταν σχετικά με το ρόλο του κράτους σε μια κοινωνία που βρισκόταν σε διαδικασία φασιστοποίησης στην περίοδο του Μεσοπολέμου και ο γνήσιος κοινοβουλευτισμός ήταν ανύπαρκτος, αφού τα δικτατορικά στοιχεία διείσδυαν όλο και περισσότερο εντός του κοινοβουλίου. Το συμπέρασμα του Μάξιμου, όπως αναφέρει ο Λουκάς Αξελός στο εισαγωγικό του σημείωμα στο εν λόγω βιβλίο, είναι ότι, αφενός, η αστική τάξη δεν πιστεύει στην κοινοβουλευτική κυριαρχία της πλέον και, αφετέρου, η επαναστατική τάξη αντιπαραθέτει στο κοινοβούλιο που έχει καθαρά αστικό χαρακτήρα την προλεταριακή δικτατορία. Δηλαδή, η εναλλακτική λύση είναι έξω από τον κοινοβουλευτισμό και για τις δύο κύριες κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες συγκρούονται στην εξωκοινοβουλευτική υλική τους εκδήλωσι»²⁷³.

Ο Μάξιμος δεν θεωρεί ότι ο κοινοβουλευτισμός είναι ικανός να προσφέρει διέξοδο στην πολύπλευρη κρίση που ταλανίζει την Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Εξάλλου, δεν πιστεύει ούτε στην αποτελεσματικότητα των θεσμών ούτε και στη λειτουργία τους προς όφελος όλων των κοινωνικών τάξεων, έτσι όπως διαμορφώθηκαν οι θεσμοί προσανατολιζόμενοι να εξυπηρετήσουν μόνο τα αστικά συμφέροντα. Η λύση που προτείνει ο Μάξιμος είναι η προλεταριακή δικτατορία, η οποία είναι «η υγιέστερη βάση για μια νέα κοινωνική κατάσταση»²⁷⁴. Διότι τάσσεται υπέρ μιας νέας κατάστασης, μιας

²⁷³ Αξελός, Λ., 1975, ΛΙΓΑ ΣΧΟΛΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ;» στο Μάξιμος, Σ., (1975), (α' έκδοση 1930), σ. ζ' *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*; Εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα

²⁷⁴ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 112

ριζικής κοινωνικής μεταβολής που θα συντελεστεί με πρωταγωνιστή το εργατικό κίνημα αφού ο αστικός κοινοβουλευτισμός χρεοκόπησε και αποδείχτηκε μια απάτη. Το ζήτημα *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*; ο Μάξιμος το εξετάζει από την σκοπιά ενός ανθρώπου πολιτικοποιημένου, «που ενδιαφέρεται για τη νίκη και τον θρίαμβο του κομμουνισμού»²⁷⁵, όπως εξηγεί στο εισαγωγικό σημείωμα του έργου του.

Ο Αλέξανδρος Σβώλος, από την πλευρά του, στην κριτική του στον κοινοβουλευτισμό της εποχής του τάσσεται υπέρ μιας ενδιάμεσης λύσης, την οποία αναζητά με «φανατική μετριοπάθεια»²⁷⁶. Αυτό που προτείνει ως λύση στην κοινοβουλευτική κρίση είναι η ενίσχυση του κοινωνικού χαρακτήρα του κράτους και η συγκρότηση του επαγγελματικού κοινοβουλίου μέσω του οποίου θα μπορούν να ασκούν όλοι το σπουδαίο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και να εκπροσωπούν τα συμφέροντά τους. Το σβώλειο πολιτικό όραμα είναι το λαϊκό κράτος, δηλαδή «ένα “κράτος-υπηρέτης” του κοινωνικού συνόλου»²⁷⁷. Εξάλλου, η κρίση της δημοκρατίας και των δημοκρατικών θεσμών έγκειται σε αυτή την αδυναμία του κράτους ή στην άρνησή του «να διευρύνει διαρκώς αυτούς τους κοινωνικούς προσανατολισμούς του»²⁷⁸.

Ο Σβώλος έχει μια «διευρυμένη έννοια της δημοκρατίας»²⁷⁹, η οποία περιλαμβάνει τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις²⁸⁰. Όπως αναφέρει και ο Κασσιμάτης στο εισαγωγικό σημείωμα του έργου το *Νέο Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, το πιστεύω του έλληνα πολιτειολόγου συνοψίζεται σε τρεις λέξεις: «πολιτική κοινωνική δημοκρατία», δηλαδή δημοκρατία πολιτική που «αποκλείει κάθε είδος αυταρχισμού, ολοκληρωτισμού και τυπικής δημοκρατίας»²⁸¹. Δημοκρατία κοινωνική, όπως έχει ήδη τονιστεί παραπάνω, στο πλαίσιο της οποίας ο κοινωνικός χαρακτήρας του κράτους υπερισχύει του πολιτικού. Και τέλος, η ίδια η έννοια της Δημοκρατίας, δηλαδή «διασφάλιση των πολιτικών ελευθεριών και της ελευθερίας της προσωπικότητας».

Η δημοκρατία για τον Σβώλο «αποτελεί σχήμα εντός του οποίου κοινωνική ουσία είναι το μεταβλητόν στοιχείον»²⁸² και σε αυτό το μεταβλητό στοιχείο έγκειται η αδυναμία του κράτους να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκύπτουν. Αυτό που

²⁷⁵ Μάξιμος, Σ., *ibid.*, σ. 6

²⁷⁶ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ. 16

²⁷⁷ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ.43

²⁷⁸ Πάσχος, Γ., (1981), *ibid.*, σ.63

²⁷⁹ Πάσχος, Γ., (1988), *ibid.*, σ.356

²⁸⁰ *Ibid.*

²⁸¹ Κασσιμάτης, Γ., (2008), «Εισαγωγή» στο Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα*, *ibid.* σ. 10

²⁸² Σβώλος, Α.Ι., *Σύνταγμα*, σ.119 σε Πάσχος, Γ. (1988), Σ. 356

λείπει από το κράτος είναι η κοινωνική αλληλεγγύη, ο κοινωνικός του χαρακτήρας. Η κοινωνία χαρακτηρίζεται από την ταξική πάλη και τα αντιτιθέμενα συμφέροντα με την τελική κατίσχυση των αστικών συμφερόντων²⁸³ ενώ θα έπρεπε να κυριαρχεί η κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη.

Οι Κούμαρος και Μαντζούφας, τέλος, απαξιώνουν ξεκάθαρα τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία στην ανάλυσή τους παρουσιάζοντας την αντιδημοκρατική και αντικοινοβουλευτική τους κατεύθυνση και την έκδηλη προτίμησή τους σε ένα συντηρητικό και αυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης. Η κριτική τους επικεντρώνεται στις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και στην αναποτελεσματικότητα του κοινοβουλευτισμού. Η κομματική αστική δημοκρατία με τον μονόπλευρο προσανατολισμό είναι κομματική ολιγαρχία που υποτάσσει τον αμόρφωτο και ακαλλιέργητο λαό και τον χειραγωγεί, οπότε ούτε λαϊκή κυριαρχία υφίσταται ούτε λαϊκή αντιπροσώπευση. Αλλά και το κομματικό φαινόμενο το απορρίπτουν και τάσσονται υπέρ της πλήρους κατάργησης των κομμάτων.

Οι αναλυτές του μεταξικού καθεστώτος παρουσίασαν εκτιμήσεις σχετικά με τον κοινοβουλευτισμό, οι οποίες ήταν κοινές με τους άλλους δύο μελετητές. Εντούτοις, τα κίνητρά τους διέφεραν και η πρότασή τους για ένα παντοδύναμο αυταρχικό ηγέτη και μια πανίσχυρη συγκεντρωτική εκτελεστική εξουσία σε μια κοινωνία χωρίς ελευθερίες και δικαιώματα ήταν το αντίδοτο στην κρίση του κοινοβουλευτισμού που είχε προκαλέσει όλα τα δεινά της κοινωνίας και είχε διασαλεύσει την ευταξία, σύμφωνα με τη διαδεδομένη άποψη. Η αποκατάσταση της τάξης και η πειθαρχία ήταν τα ζητούμενα για το καθεστώς που υποστήριζαν οι μεταξικοί συνταγματολόγοι και οι αρχές της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού δεν είχαν θέση σε αυτό. Ο αυταρχισμός και ο έντονος συντηρητισμός ήταν χαρακτηριστικά της πολιτικής τους σκέψης που ταυτιζόταν πλήρως με τη σκέψη του πολιτικού ηγέτη τους στον οποίο υποκλίνονταν και τον οποίο υπηρετούσαν.

Πολιτικός συντηρητισμός ή προοδευτική σκέψη, ακραία ή ήπια κριτική, αντιδημοκρατικοί και αντικοινοβουλευτικοί προσανατολισμοί ή προσήλωση στις δημοκρατικές αρχές, τα χαρακτηριστικά αυτά της κριτικής αντιμετώπισης των κρίσιμων ζητημάτων του Μεσοπολέμου ανήκουν στους μελετητές στους οποίους επικεντρώθηκε η παρούσα εργασία. Μελετητές με διαφοροποιήσεις, αλλά και κοινά

²⁸³ Πάσχος, Γ., (1988), *ibid.*, σ.356

σημεία που έζησαν στην ταραγμένη περίοδο του Μεσοπολέμου και αντιμετώπισαν τις αντιφάσεις της και τα διλήμματά της, ο καθένας με τη δική του οπτική προσέγγιση και τις δικές του ερμηνευτικές αντιλήψεις για θεμελιώδη ζητήματα, όπως της λαϊκής εκπροσώπησης και κυριαρχίας, της ποιότητας του δημόσιου διαλόγου, της φύσης του κοινοβουλευτισμού, της κομματικής δημοκρατίας, της ενισχυμένης εκτελεστικής εξουσίας.

Εν κατακλείδι, η μελέτη της κριτικής σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση αυτής της περιόδου. Η κριτική που συμπυκνώνει τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τους βαθύτερους συλλογισμούς του κάθε επικριτή, αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για την ανακάλυψη σημαντικών πτυχών της πολιτικής ιστορίας και του τρόπου με τον οποίο αξιολογήθηκαν αυτές οι πτυχές από πρόσωπα πολιτικοποιημένα με αποκρυσταλλωμένες απόψεις και ενεργό πολιτική δράση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαλλοπούλου Π., (2009) «Βιογραφική Αναφορά» στο Αναστασιάδης, Γ. & Κασσιμάτης, Γ. (Επιμ.) *Αλέξανδρος Σβώλος - ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (σσ. 35-41). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

Αξελός, Λ. (1975): ΛΙΓΑ ΣΧΟΛΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ Η΄ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ;» στο Μάξιμος, Σ., (1975), σσ. στ΄-η΄ *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;* Εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα

Αξελός, Λ. (1975): Σεραφείμ Μάξιμος. «Η ζωή, το έργο και η εποχή το», στο Μάξιμος, Σ., (1975), σσ. θ΄-λβ΄ *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;* Εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα

Αλιβιζάτος, Ν., (1981), *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων, τόμος Α΄, 1821-1941*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή

Αλιβιζάτος, Ν., (1995), *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (1922-1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα

Βλαχόπουλος, Σπ., (2012), *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 [Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης;]*, εκδόσεις ΕΥΡΑΣΙΑ, Αθήνα

Βλάχος, Άγγ., (2006), «Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Πολιτική Ιστορία 1923-1940» σε *ΙΣΤΟΡΙΑ των ΕΛΛΗΝΩΝ*, τόμ.15, *ΝΕΩΤΕΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, 1910-1940*, εκδ. Δομή, Αθήνα

Κασσιμάτης, Γ., (2008), «Εισαγωγή» στο Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, εκδ. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2008, Αθήνα, Κομοτηνή, σσ. 5-15

Κασιμάτης, Γ. (2009), «Ο Αλέξανδρος Σβώλος και η εποχή του» στο Αναστασιάδης, Γ. & Κασιμάτης, Γ. (Επιμ.) *Αλέξανδρος Σβώλος - ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (σελ. 47-109). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

Κούμαρος, Ν.Δ., Μαντζούφας, Γ.Α., (Ιούλιος 1938), «ΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ», σε *ΤΟ ΝΕΟΝ ΚΡΑΤΟΣ, ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, Πολιτική-Κοινωνική Φιλοσοφία-Ιστορία-Τέχνη*, τεύχος 11^ο

Κουτροβίδης, Στ., (2010), «ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΞΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ», σε *Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ, ΝΕΟΛΑΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ*, Ε ΙΣΤΟΡΙΚΑ, Ελευθεροτυπία, σσ 81-104

Κύρτσης, Αλ.-Αν., (1996), *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, εκδ. νήσος, Αθήνα

Μάξιμος, Σ. (1975), (α΄ έκδοση 1930), *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;* Εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα

Μαρξ, Κ., (1852), *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2005, Αθήνα

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., (2003), «ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τόμος Β2, εκδόσεις Βιβλιόραμα Αθήνα, σσ. 9-35.

Παπανικολάου, Κ. (2009). «Βασικές συνταγματολογικές και πολιτειολογικές θέσεις», στο Αναστασιάδης, Γ. & Κασιμάτης, Γ. (Επιμ.) *Αλέξανδρος Σβώλος - ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (σελ. 127-133). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

Πάσχος, Γ., (1981), *Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ. Σβώλου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη

Πάσχος, Γ. , (1988), «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35: Α. Ι. Σβώλος, Η. Ι. Κυριακόπουλος, Δ.Σ. Βεζανής» σε Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. – Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ) *BENIZELISMOS KAI ASTIKOS EKSYΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ*, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο

Πουλαντζάς, Ν. (2006), *ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα

Ρήγος, Α., (1988), *Η Β' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ

Σαμπατάκης Θεόδωρος (2010), «Δικτατορία Μεταξά. Η καταστροφική Υποχώρηση των θεσμών» σε *Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ, ΝΕΟΛΑΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ , Ε ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Ελευθεροτυπία, σσ 9-16

Σβώλος, Α.Ι., (1928), *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του Πολιτεύματος*, εκδ. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2008, Αθήνα, Κομοτηνή

Σβώλος, Α.Ι., (1931), *ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ)*, εκδ. οίκος ΤΖΑΚΑ, ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ, Αθήνα

Σβώλος, Α.Ι., (1971), *ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ 1822-1975/1986. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, εκδ. ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα

Χουμεριανός, Μ., (2003) «ΑΠΟ ΤΟ ΣΕΚΕ ΣΤΟ ΚΚΕ. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ», σσ. 47- 64 , σε *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (2003), (ΤΟΜΟΣ 7ος) Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, ΤΑ ΝΕΑ, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Hering, G., (2008), *ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1821-1936*, ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ, ΑΘΗΝΑ

Ηλεκτρονικά άρθρα

Αγγελίδης, Γ.Α., (13 Μαρτίου 2011), «Πολιτισμικό Μικροσκόπιο: Σεραφείμ Μάξιμος». Ημερομηνία ανάκτησης 20/10/2014, διαθέσιμο στο http://vorias-tis-athinas.blogspot.gr/2011/03/blog-post_13.html

Αλιβιζάτος, Ν., «Η Αναθεώρηση του 1911 και ο Θεσμικός Εκσυγχρονισμός της Χώρας». Ημερομηνία ανάκτησης 15/11/2014, διαθέσιμο στο <http://www.24grammata.com>

Αναστασιάδης, Γ., «Ελληνική Δημοκρατία (1923–1935) Το Σύνταγμα του 1927». Ημερομηνία ανάκτησης 25/09/2014, διαθέσιμο σε <http://www.24grammata.com>

Καραβοκύρης, Γ. (2010). *Οι κατά Σβώλο διέξοδοι στην κρίση του κοινοβουλευτισμού*. Ημερομηνία ανάκτησης 15/11/2014, διαθέσιμο στο <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/703/ent.1703.asp>

Τσαπόγας, Μ. «Η εφαρμογή του Συντάγματος του 1911 και η συνταγματική κρίση της περιόδου 1915–1923». Ημερομηνία ανάκτησης 15/11/2014, διαθέσιμο στο <http://www.24grammata.com>

Κουτσομπίνας, Στ., «Παλινόρθωση και δικτατορία της 4ης Αυγούστου (1935–1941)». Ημερομηνία ανάκτησης 10/09/2014, διαθέσιμο στο <http://www.24grammata.com>

Μηλιός, Γ., «Ο Μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφείμ Μάξιμος». Ημερομηνία ανάκτησης 15/11/2014, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=242&Itemid=